

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Turist Rehberliği Anabilim Dalı

**İNANÇ SEYAHATLERİ KAPSAMINDA
HZ. MUHAMMED'İN (a) VEDA HACCI**

Adnan ŞENSOY

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

İNANÇ SEYAHATLERİ KAPSAMINDA HZ. MUHAMMED'İN (a) VEDA HACCI

Adnan ŞENSOY

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Turist Rehberliği Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

ÖZET

Şensoy, Adnan. *İnanç Seyahatleri Kapsamında Hz. Muhammed'in (a) Veda Haccı*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2023.

İslâm inancına göre, ilk Peygamber Hz. Âdem'den (a) son Peygamber Hz. Muhammed'e (a) kadar anlatılan tek din İslâm'dır. İslâm'da, ilk insandan itibaren her zaman yaratıcı Yüce Allah (c) ile kul arasındaki bağı güncel tutan ibadetler olmuştur. İslâm'ın beş temel esasından birisi olan hac, ibadetlerin en ayrıcalıklı konumunda olanıdır. Çünkü mali ve bedenî şartları taşıyan Müslümanlara ömründe en az bir kere hac ibadeti yapması konusunda mutlak sorumluluk verilmiştir. İslâm için hac ibadeti, belirli zamanlarda, belirli mekânlarda Mekke'de bulunan Kâbe ve çevresinde topluca gerçekleştirilen bir ibadettir. Çalışmanın temel amacı, İslâm'ın son Peygamberi Hz. Muhammed'in (a) Peygamberlik döneminde yapmış olduğu tek hac olan "Veda Haccı" örnekliğinden yola çıkarak hac ve umre seyahatlerinde görülen güncel eksiklikleri gidermek üzerine öneriler sunmaktır. Hz. Muhammed'in (a) Veda Haccı esnasında Medine'den Mekke'ye yolculuğundaki unutulmuş tarihî yerler, terk edilen dinî mekânlar özelinde, ibadet, ahlak ve manevî değerler üzerinden verdiği mesajlarla işlediği konular üzerinden düzenlemeler sunmaktır. Tez, milyonlarca Müslümanın her yıl dünyanın her yerinden hac ibadeti için Mekke'ye seyahatlerini bir olanağa dönüştürme önerisinde bulunmaktadır. Şüphesiz bu öneri hem turizm açısından bir gelişim hem insanî olarak bir sorumluluk hem dinî manada bir gerekliliktir. Böylece çalışma Hz. Muhammed'in (a) Veda Haccı güzergâhıyla güncel hac ve umre güzergâhının bağlantılarını oluşturarak hem hac ibadetinin yüklenicisi olan kamu örgütlerinin ve sivil turizm kuruluşlarının yeni konu ve konum çeşitlilikleriyle karşılaşmasına her açıdan katkı sunacak hem de Mekke Arafat'ta ve Mina'da, o dönemdeki insan hakları beyannamesi örnekliğindeki Hz. Muhammed'in (a) Veda Hutbesiyle haccın ruhunu anlamaya katkı sağlayacaktır.

Anahtar Sözcükler

Hac, İslâm, Hz. Muhammed, Medine, Mekke, Veda Hutbesi, İnanç Turizmi

ABSTRACT

Sensoy, Adnan. *Within the scope of Faith Travels, Hz. Muhammad's (a) Farewell Pilgrimage*, Master's Thesis, Nevşehir, 2023.

According to Islam, Islam is the only religion that has been told from the first man and Prophet Adam to the last Prophet Muhammad. In Islam, there have always been prayers that keep the bond and responsibilities between the Creator Almighty and the servant up to date since the first human being. Hajj, one of the five pillars of Islam, is the most privileged form of worship because Muslims who have good financial and physical conditions are given absolute responsibility to perform it at least once in their life. Hajj for Islam is a collective worship performed at certain times, in certain places, in and around the Kaaba in Mecca. The main purpose of the study is to offer suggestions to eliminate current deficiencies, based on the only pilgrimage made by Prophet Muhammad, the last Prophet of Islam during his prophethood. This study aims to elevate the meaning of location and routes through the messages and topics given by the Prophet through the place, place, location, worship, morality, values, etc. The thesis proposes to make an opportunity for millions of Muslims to travel to Mecca for hajj every year from all over the world. Undoubtedly, this proposal is both a development in terms of tourism, a responsibility as a human and a necessity in a religious sense. Thus, this study will both contribute to understanding the spirit of the hajj with the Farewell Sermon in proportion to the declaration of human rights in Mecca, Arafat and Mina, which are the most important locations of the Prophet Muhammad and help the public organizations and non-tourist organizations which are the contractors of the hajj in every aspect to the encounter with new subject and location diversity.

Keywords

Hajj, Islam, Hz. Mohammed, Medina, Mecca, Farewell Sermon, Faith Tourism

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	iv
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iviv
ETİK BEYAN.....	iviviv
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
RESİM DİZİNİ	ixx
HARİTA DİZİNİ	x
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM	18
HACCIN TARİHÇESİ	18
1.1. HZ. ÂDEM'DEN (a) HZ. NUH'A (a) HAC.....	18
1.1.1. Hz. Âdem'de (a) hac	18
1.1.2. Hz. Nuh'a (a) kadar hac	19
1.2. HZ. NUH'TAN (a) HZ. İBRÂHİM'E (A) HAC	19
1.2.1. Hz. İbrâhim'e (a) kadar hac	19
1.2.2. Hz. İbrâhim'den (a) sonra hac	22
2.BÖLÜM	24
HZ. MUHAMMED'İN (a) PEYGAMBERLİĞİ ÖNCESİNDE HAC.....	24
2.1. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HAC	24
2.2. HZ. MUHAMMED'İN (a) PEYGAMBERLİĞİ DÖNEMİNDE HAC	26
2.3. HAC PANAYIRLARI	26
3. BÖLÜM	33
MEKKE'NİN FETHİ SONRASINDA HZ. MUHAMMED'İN (a) VEDA HACCI....	33

3.1. VEDA HACININ GÜZERGÂHI.....	33
3.1.1 (1.Gün): Medine'den Zülhuleyfe'ye.....	43
3.1.2 (2.Gün): Zülhuleyfe'den Melel-Seyyale'ye.....	45
3.1.3 (3.Gün): Seyyale'den Irku'z-Zebye-Ravha-Munsaraf'a.....	50
3.1.4 (4.Gün): Munsaraf'dan Esaye-Arc-Lahy-i Cemel'e.....	53
3.1.5 (5.Gün): Lahy-i Cemel'den Sukya'ya.....	57
3.1.6 (6.Gün): Sukya'dan Ebva'ya.....	58
3.1.7 (7.Gün): Ebva'dan Cuhfe'ye.....	59
3.1.8 (8.Gün): Cuhfe'den Kudeyd'e.....	60
3.1.9 (9.Gün): Kudeyd'den Ezrak-Lift-Usfan-Gamim'e.....	61
3.1.10 (10.Gün): Gamim'den Merru'z-Zahran-Serif-Zî Tuva-Mekke'ye.....	63
3.1.11 (11.Gün): Mekke.....	64
3.1.12 (12.Gün): Mekke'den Ebtah'a.....	65
3.1.13 (13.Gün): Ebtah'tan Mina'ya.....	67
3.1.14 (14.Gün): Mina'dan Nemire- Arafat- Müzdelife'ye.....	68
3.2. Genel Hatlarıyla Veda Hutbesi:.....	69
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	74
HZ.MUHAMMED'İN (a) VEDA HACCI GÜNLÜĞÜ ÖNERİ ÖZETİ.....	76
KAYNAKÇA.....	82
EK-1. ORJİNALLİK RAPORU.....	92

KISALTMALAR DİZİNİ

- (a) : Aleyhisselâm “Allah’ın selamı üzerine olsun”
- (c) : Celle Celaluhû “Azameti yüce ve ulu olan”
- DİA : Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
- DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
- TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
- TÜRSAB : Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği
- (r) : Erkek için: Radiyallahu Anh “Allah O’ndan razı olsun”
Kadın için: Radiyallahu Anha “Allah O’ndan razı olsun”

RESİM DİZİNİ

Resim 1: Cahiliye Dönemi Kâbe ve Çevresi Tasviri.....	24
Resim 2: Kâbe.....	25
Resim 3: Ukâz Panayır Alanı.....	28
Resim 4: Mecenne Panayır Alanı.....	30
Resim 5: Zülmecâz Panayır Alanı.....	31
Resim 6: Ukâz Panayır Tiyatrosu.....	32
Resim 7: Hz. Muhammed (a) Dönemi Medine Tasviri.....	36
Resim 9: Zülhuleyfe Mikatı.....	43
Resim 10: Ebtah'taki Mescid-i İcabe.....	66
Resim 11: Mescid-i Hayf ve Cemerat.....	68

HARİTA DİZİNİ

Harita 1: Panayır Alanları ve Konumları.	29
Harita 2: Medine'den Cidde Havalimanı'na Uçuş Rotası.	37
Harita 3: Karayolu ile Cidde Havalimanı'ndan Mekke.	38
Harita 4: Medine Havalimanı'ndan Taif Havalimanı'na Uçuş Rotası.	39
Harita 5: Medine-Mekke Arası Hızlı Tren Rotası.	40
Harita 6: Medine-Mekke Otoyolu.	41
Harita 7: Hicret ve Veda Haccı Yolları.	42
Harita 8: Mikat Sınırları.	44
Harita 9: Beyda Yolundan Melel.	46
Harita 10: Seyyale ve Çevresi.	47
Harita 11: Hızlı Tren ve Otoyol.	48
Harita 12: Hızlı Tren, Otoyol ve Veda Haccı Yolu.	49
Harita 13: Irku'z-Zebye.	50
Harita 14: Ravha.	51
Harita 15: Munsaraf.	52
Harita 16: Esaye.	53
Harita 17: Arc.	54
Harita 18: Lahy-i Cemel.	56
Harita 19: Sukya (Ummu'l-Berk).	57
Harita 20: Cuhfe.	59
Harita 21: Kudeyd.	60
Harita 22: Kudeyd, Ezrak ve Lift Geçidi.	62
Harita 23: Mekke Yakınları.	63
Harita 24: Zî Tuva.	64
Harita 25: Ebtah.	65
Harita 26: Mescid-i Hayf.	67

GİRİŞ

Sanayi devriminin ortaya koymuş olduğu sosyal ve ekonomik yapılardaki değişiklikler, nüfusun çoğalması, gelirlerinin artması ve merak duygusu turizm yolculuklarına ilgiyi arttırmıştır. Sözü geçen ilgi de seyahat acentelerinin ve organizasyonlarının oluşmasına öncülük etmiştir. Turizmde seyahatlerin alanları, insanların beklentilerinin çokluğu ile orantılıdır. Her insan aynı duyguyu taşımadığı gibi aynı beklentide de değildir. Yaşamış olduğu toplum, almış olduğu eğitim ve gelir seviyesi, dünya görüşü, sağlık durumu, aile yapısı ve benzeri birçok etken seyahat ve turizm kavramlarını yüklemiş olduğu beklentiyi de düzenlemektedir. İnsan ve toplum hayatını etkileyen temel etkenlerden bir tanesi de dindir. Turizm insanın seyahat ve keşif gibi ihtiyaçlarına hizmet sunmaktadır. Turizmin tarihçesine bakıldığında dini amaçlar taşıyan seyahatlerin her dönemde yapıldığı görülmektedir. Öyleyse turizmin çeşitliliklerinden biri olan inanç turizmi de insan hayatına etki eden tüm etkenlerle ilgili olan bir alandır. Sözü geçen nedenle insan sayısınca turizm farklılığı ve seyahat çeşitliliği var demek uygun olabilecektir.

İnanç seyahati veya inanç turizmi; insanların dinî merkezlere inançlarını uygulamak için yaptıkları seyahatler ile ilgili iletilen mal ve hizmetleri işletmelerinden dolayı ortaya çıkan etkinliklerdir.

Kısa, orta ve uzun vadedeki yaşam planlarının stresi altında yıpranan ve yorulan insan ruhu, günümüzde maddî istirahatler gibi ruhunu, aklını, kalbini dinlendirebileceği dini seyahatlere ve etkinliklere de yönelmektedir.

İnanç seyahati; yalnızca manevi tatmini, ruhî doyumunu, dinî sorumlulukların edasını temin ve tesisten ibaret değildir. Katılımcılar bilgi ve görgülerini arttırmak, geçmiş yaşanmışlıklardan ibretler almak, inançlarının güçlenmesini test etmek, hayattaki anlam ve yaşam amaçlarını düşünebilmek, tefekkür yani derin düşünme sanatını ruhlarında canlandırmak, işitip öğrendiklerini yerinde görerek tatminkâr bilgiye ulaşmak, ilim, bilgi, kültür alışverişini gerçekleştirmek gibi çeşitli nedenlerle de sözü geçen yolculukları gerçekleştirebilmektedir.

Kutsal merkezler toplumdaki bireylerin hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. İnsanlar kutsal alanlara ihtiyaç duymuş ve bu alanları ziyaret ederek dinî vecibelerini yerine getirmişlerdir.

İnanç turizmi ve seyahati açısından herhangi mekânı cazip kılan temel unsur; manevi duyguları yaşayabilme arzusu, çeşitli inançlardaki tapınaklar, mabetler, resimler, heykeller, mezarlar, dikili taşlar, ağaçlar, dereler ve benzeri kutsal atfedilen sahadaki yapıtlara ulaşma isteğidir (Harman, 1997, c.14, s.382-386).

Tezin ana konusu inanç seyahati başlıklarından haccın, İslamiyet'teki Hz. Muhammed'in (a) haccı özelindeki uygulamasıdır. Bununla birlikte hac ibadeti, sadece İslâmiyet'e has bir kavram olarak kalmamıştır. Eski Mısır, eski Yunan, Yahudilik, Hristiyanlık, Hinduizm, Budizm, Şintoizm ve daha birçok inanç içerisinde hac kavramının farklı ibadet çeşitlilikleri ile tezahür ettiği görülebilmektedir (Adam, 1993, s.12).

Örneğin, Helenist-Roma dönemine kadar Antik Mısır dininin her döneminde hac ibadeti görmek mümkündü. Delta'daki Osiris'in evi, kedi başlı tanrıçanın tapınağı, Abdu'daki Osiris'in başı başlıca hac yerleriydi. Burada Osiris'in sırları kutlanıyor, ziyaretin yapılmasıyla öbür dünyadaki mutluluğa erişileceğine inanılıyordu. Sonrasında Amon vahası (Siva), Ptolemeler döneminde ise Serapis kültü ve Memphis'teki ziyaretgah önemli hac yeri olmuştu (Harman, 1996, DİA, c.14, s.383).

Yahudilikte, Yahudi kadınlarından men edilen ve sadece Yahudi erkeklerini kapsayan bir hac uygulaması vardı. Tevrat'ta Yahudi erkeklerinin yılda üç defa Fısh/Paskalya, Şavuot/Pentekost ve Sukkot/Çardaklar bayramlarında Kudüs-ü Şerif'te Tanrı Yahve'nin huzuruna çıkmayı emreden buyruklar bulunmaktadır (Çıkış, 23/14, 17; 34/23). Bu Yahudilik için millet olmalarından itibaren kurumsallaşmış haclarıydı. Kitab-ı Mukaddes'te geçen mekânlar, Celile'de bulunan Talmud ve Kabala'da adı anılan bilginlerin mezarları ve Filistin dışındaki azizlere adanan bölgeler hac mekânları

olarak bilinmektedir. Yahudilik için hac ibadetinin esasları Mişna kitabında ayrı bir bölümde din alimlerince tespit edilmiştir (Harman, 1996, DİA, c.14, s.384-385).

Hıristiyanlık içinde Yahudilik'te olduğu gibi önceleri Kudüs'teki mabed ziyaret ediliyordu (Resullerin İşleri, 2/46; 3/1). Yuhanna İncili'nde Hz. İsa'nın (a) hac merasimlerine katıldığı görülmektedir (2/13; 6/4; 7/2; 10/22; 11/55). Hıristiyan haccı kollektif bir görev olmaktan çok dindarlığın ferdi ihtiyaçlarını yerine getiren bir seyahattir. Hac için belirli bir zaman yoktur. Hz. İsa (a) ile bağı olan Kudüs, Ürdün nehri, Golgota tepesi gibi bazı yerlerde ziyaret edilmektedir. Azizlerin mekânları, mezarları, eşyaları da kutsal alanlardır. Amerika kıtasında Dominik Cumhuriyeti'ndeki Santo Cerro, Avrupa kıtasında İspanya'da Santiago de Compostela, Roma'daki Petrus'un mezarı, Fransa'daki Chartres le Puy ve Rocamadour, Polonya'daki Czestochowa gibi birçok hac merkezi bulunmaktadır. Hıristiyanlık içerisinde hac merkezleri sadece Ortadoğu ve Avrupa'da değil, Anadolu dahil birçok bölgede bulunmaktadır (Harman, 1996, DİA, c.14, s.385).

Şüphesiz haccın kendisi bir turizm değildir. Çünkü hac seyahatti kapsasa da bir ibadet yolculuğudur ve hassasiyetleri kapsar. Kelime anlamı “ziyaret etmek” olsa da “kutsal mekân” ve “kutsal zaman” ekseninde ibadet amaçlı bir ziyarettir (Küçük, 2012, s.42). Ancak sözü geçen kutsal ziyaretteki teknik planlama, bir seyahat organizasyonudur ve turizm alanına girer. Turizm aslında seyahat ile eş değer kavramdır. Anılan kavramlar, kişi veya grupların belli bir amaç maksadıyla yaşadıkları yerden ayrılımlarının genel adıdır. Örneğin, İslam'daki ibadet çeşitlerinden namaz, oruç gibi ibadetlerin çoğunu bir şekilde etkileyen “Seferîlik (yolculuk hâli)” kavramı da başlı başına haccın bir ayağı olduğu gibi turizmin de bir tanımlamasıdır (Koçyiğit, 2011, s.35).

İnanç seyahatlerinde hac başlığını oluşturan etken dindir.

İnsanın hem yaratıcısı ile hem de diğer canlılarla ilişkilerini düzenleyen, hayatına yön veren kuralların bütününe din denir (Kansoy, 2001, s.24). Dine olan inanç duygusu insanların yaratılışında vardır (Özkan vd, 2019, s.11). İnsan yapısı itibariyle buna

muhtaçtır. Bedensel ihtiyaca sahip olan insan; yemek, içmek, barınmak gibi ihtiyaçlarını karşılamazsa nasıl ki fizyolojik yapısında çözümler, yıpranmalar, bozulmalar ve sağlık kaybı yaşarsa, manevi yönünden ruhî sağlığını, zihin dinginliği de böyle bir bakıma almaya muhtaçtır. Giderilmezse fiziksel ve maddi ihtiyaçlarının eksikliğinde oluşan sorunlar gibi, manevi dünyasında sorun, bunalım, stres, çaresizlik, karamsarlık, ümitsizlik, umutsuzluk, doyumsuzluk, duygu kararsızlığı, egoistlik ve benzeri birçok ruhî sorun, manevi tatminsizlikten dolayı ortaya çıkabilmektedir.

Dinî inancın elbette hayata yansıyan sorumlulukları vardır. Anılan sorumluluklar ibadet olarak adlandırılır. İbadetler, Allah (c) ile kulu arasındaki sosyolojik düzeni ölçülendirir. Bahsedilen sorumluluklar anlamsız birer sorumluluklar zinciri değildir. Bu nedenle kişinin ve toplumun hayatında psikolojik ve sosyolojik olarak etkiler oluşturur. Belki de en önemli etkilerinden biri de kişiyi ruhî ve toplumu sosyolojik huzura ulaştırmasıdır (Altaytaş, 2020, s.14).

İslâm dini fıkıh kitaplarında dinin beş temel amacı ifade edilir. Zarûrât-ı Hamse (beş gereklilik) veya Makâsıd-ı Dîniyye (dinin amaçları) olarak adlandırılan beş temel amaç; dinin, aklın, malın, canın ve neslin korunmasını hedeflemektedir (Boynukalın, 2002, c.27, s.423). İlk sırada akıl sağlığı hedeflenmiştir. Dinî sorumlulukların ilk şartı da budur. Hz. Muhammed (a) “Ergenliğine gelmemiş çocuktan, uyanmamış bireyden ve akli yerinde olmayan deliden dinî sorumluluk kaldırılmıştır” (Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 17) şeklindeki hadisinde akıl ile sorumluluğun olduğu konusuna dikkat çekmektedir. Kur'an-ı Kerim’de çeşitli surelerde, “aklı kullanmak, onu korumak, yönlendirmek, geliştirmek” (el-A’raf 7/169, Yûnus 10/3) üzerinden ifadeler ön plana konulmuştur. Kevnî ayetler (Topaloğlu, 2021, s.120-139) olarak adlandırılan, yaratılıştaki atomdan uzaya, zerreten küreye, ekolojik sistemden kozmolojik düzene, insandan bitkiye, hayvandan hücreye, varlık aleminin tefekkür olarak adlandırılan derin düşünceyle buluşturması anılan konuya örnektir. İslâm'ın beş temel şartından (Buhârî, “İmân”, 2) birisi olan hac ibadetinin arka planında sözü edilen manevi hizmetler de yatmaktadır. Neticede ibadetlerin hem Allah (c) ile kul arasındaki ilişkiyi güçlendirirken, hem de hikmet boyutuyla ruh sağlığı, sosyal dayanışma ve toplumsal birlikteliği canlandırma gibi bir özelliği vardır. Namaz ve oruç gibi bedenle yapılan ibadetlerde kişinin nefis

terbiyesi ön plana çıkarken, zekât, sadaka, kurban gibi malî ibadetlerde sosyolojik dayanışma, paylaşma, öteki ile empati kurabilme, bencillikten korunma gibi sosyalin yanında onlarca bireysel faydalar da söz konusudur. Beden ve mal ile yapılan Hac ibadeti ise sayılan hikmetlerin ve faydaların tümünü bünyesinde toplar. Çok yönlü olması hac ibadetini başka bir bakış açısına taşır.

Hac ibadetinin bireye farz olmasının koşulları şunlardır:

- 1- Müslüman olmak,
- 2- Aklı yerinde olmak,
- 3- Ergenlik çağına erişmiş olmak,
- 4- Özgür olmak,
- 5- Hacca gidip gelmeye ekonomik imkânı müsait olmak,
- 6- Hac ibadetinin eda edildiği kamerî Zilhicce ayına erişmiş bulunmak,
- 7- Haccın farz olduğunu bilmek.

Anılan şartları taşıyanlara hac yapmak farz olur. Sözü geçen şartlardan birisi eksik olursa kişinin hac yapması farz olmaz (Karagöz vd, 2007, s.28).

Namaz her gün günde beş defa, oruç her yıl bir ay boyunca, mali sorumluluklara sahip Müslümanlar için zekât her yıl bir sefer emredilmiştir. Hac ibadeti, mali ve bedenî yükümlülükleri yerine getirecek bir Müslümanın hayatında en az bir kere dahi olsa yapılması istenecek kadar önemli bir özelliğe sahiptir.

Her dinin kendine özel ibadet ritüelleri, dünya ve ahiret hayatına ait emir ve yasakları vardır. Mensuplarından uygulamalara uygun davranışta bulunmalarını ister.

İslâmiyet açısından hac ibadetinin tarihçesine bakıldığında Hz. Âdem'e yani ilk insana kadar dayanan bir hatıra, İbrâhim Peygambere kadar dayanan uygulamalar bütünlüğü dikkat çeker. İslâm'da hac ve kurban birlikte işlenir. Çünkü hac, Kurban Bayramı'nda yapılır. Zekâta olduğu gibi hac ve kurban da paylaşma, yardımlaşma,

ihtiyacı olan kişiyi kendi ihtiyacına tercih edebilme gibi etkileriyle sosyal birlikteliği temin eden, beraberlik duygusunun güçlü bir şekilde yaşandığı kavramlardır ve evrenseldir (Küçük, 2012, s.42). Hac; dilleri, renkleri, ırkları farklı, fakat dinleri bir, gönülleri Yüce Allah (c) aşkı ile atan, inananların dünyanın her bir tarafından kutsal mekânda toplanması ile yapılan bir ibadet olmasının heyecanını bu tarihi geçmiş ve mekânsal birliktelikleri ile yaşatan bir özelliğe sahiptir.

Hac, Allah'a (c) ibadet kastıyla Kurban Bayramı'nın bir gün öncesi olan Arife gününde, hac ve umre ibadetinin özel kıyafeti olan "İhram" isimli kıyafeti giymiş olarak, Mekke'deki "Arafat" ismiyle Anılan vadide ayakta dua etmek anlamına gelen "Vakfe Yapmak" ve sonrasında Kâbe çevresinde usulüne uygunca tavaf etmek ile tamamlanan ibadettir. İlâveten Arafat'ta, Müzdelife'de, Mina'da yapılan vacip ve sünnetleri vardır. Bununla beraber hac evrensel bir ibadettir. Haccın evrensel bir hadise olması, ibadetlerin yanında orada yaşanmış olan tarihî hatıraların da ziyaret edilmesini (Süt, 2014, s.11) ve eğitim kampı havası görünmesini temin eder. Aynı zamanda ortak bir ibadet olan hac; Türk, Arap, Acem, Çinli, Hintli, Endonezyalı, Afrikalı yüzlerce Müslümanın ruh diriliği ve güven duygusuyla mutlu bir iman sempozyumuna katılmasını sağlar.

İnananların aynı amaca yönelik olarak bir araya gelmelerine ve ortak bilincin oluşmasına imkân veren hac, müminler arası etkileşimin ve iletişimin yıllık döngüsüdür. Birbirlerine yabancı olanlar; ortak bir alanda, ortak bir duygu ve amaç ile aynı toplumun bireyleri oldukları şuuruna vararak hayatları boyunca unutamayacakları dostluklar kurarlar. Nitekim toplumumuzda "asker arkadaşlığı ve hac arkadaşlığı unutulmaz" sözü meşhurdur. Hacılar; renklerin, dillerin ve kültürlerin farklılıklarının hikmetini anlarlar. Bazen aynı dili konuşamamalarına rağmen, aynı duyguları yaşamamanın birlikteliği kalplere işler. Hac; ırklar, milletler, toplumlar ve kültürler arasında birlikteliğin ve dayanışmanın fırsatını, insanlığın ortak sorunlarına çözüm bulma imkânını sunar. Böylece haccın tanıştırma, görüştürme ve alışverişte bulundurma gibi çözümlerini temin eder.

Hacca gitmeden önce hacı adaylarının eksikliklerine tövbe etmeye hazırlanmaları, aileleri, akrabaları, komşuları başta olmak üzere tüm tanıdıklarını ziyaret edip helalleşmeleri, kūs olanların barışmaları, borçluların borçlarını ödemeleri gibi maddi ve manevi hac hazırlığı yaptıkları bilinmektedir.

Hz. Muhammed (a), hac ibadetini yaparken “Ben nasıl yapıyorsam, sizler de onu o şekilde yapınız” (Müslim, “Hac”, 310) buyurarak yönlendirmelerde bulunmuştur. Katılımcılara doğru ve yanlış anlatmış, soruları cevaplamış, problemlerini gidermiş ve en başından en sonuna kadar ibadetlerde önderlik yapmıştır. Böylece hac ve umre ibadetindeki rehberliğin İslâmiyet açısından ilk örneği Hz. Muhammed (a) olarak değerlendirilir ve her rehber hac ve umre içerisinde Hz. Muhammed'in (a) halefi gibidir. Sevgi, saygı, edep, hoşgörü ve müsamaha hac ibadetinin “İhram” müddeti boyunca en üst seviyede kendini gösteren erdemleridir. İyi yetiştirilmiş, donanımlı bir rehber, hac ve umre ibadetinde kafilisine bu eğitimi de sunmaktadır. İyi ve kötü duyguları bünyesinde bulunduran insan, ruhunu geliştirme ve kötü duygularını tasfiye etme erdemine bu eğitim ile ulaşır.

Türk-İslâm medeniyetinin en önemli sahası Anadolu coğrafyasında yeşillenen ve göklere kadar uzanan bir çınar ağacı heybetiyle tüm Anadolu'ya yayılan tasavvuf kültürü bu manevi eğitimle işgal etmiştir. Hacı Bektaş-ı Velî, Somuncu Baba, Hacı Bayrâm-ı Velî, Mevlâna Celaleddin Rûmî, Pir Sultan Abdal, Ateşbazı Velî, Akşemsettin, Ebu'l-Vefa, Erzurumlu İbrâhim Hakkı, Beşiktaşlı Yahya Efendi, Merkez Efendi, Sümbül Efendi, Ahmet Yesevî soluklu Yûnus Emrelerin öğretilerinde bu yorumu (Aydın vd, 2018, s.190) inançlarında özdeşleştirdikleri görülür.

Hac ibadeti, insanı yücelten, ruhunu ve aklını berraklaştıran, mutluluğa ulaştıran, merhamet ile tanıştıran, edep ile yoğuran bir mana yolculuğudur. İbadetin birleştirici gücünün Kâbe'de müthiş bir hayranlık uyandırdığı görülür. Milyonlarca insanın saatlerce sürebilecek bir organizasyon eğitimi almaksızın tek bir “Allâhu Ekber” ile ip gibi sıraya dizilmeleri, en önde bulunan imamın talimatına göre rükûya ve secdeye varmaları, sonrasında da selamı verecek şekildeki uygulamaları, milyonlarca insanın birliğe, birlikten tevhide, tevhitte Yaraticıya, Yaraticıdan da tüm yaratılana karşı yüce

gönüllülükle hassasiyete taşıyan müthiş bir akıma sahiptir. Sadece ve yalnızca “hep ben” diyen bencil ve maddeci bir anlayışa karşı (Baloğlu, 2022, s.48-51) “önce buyur sen” deme zorunluluğu ile eğitim veren ihram bazlı hac ve umre ibadeti, bu anlamda paha biçilmez bir ruhî, ahlaki ve davranış eğitimi fırsatıdır. Çünkü hacda her anlamda genel bir eğitim vardır.

İhram giyilmeden önce vücut temizliğinin, kişisel temizlik bakımının yapılması ve detaylı bir banyo ve boy abdesti (gusül) alınması da maddî-fizikî bir temizliği göstermektedir. İhramlı erkeklerin “baş açık, yalın ayak” olması, tüm rütbe, eğitim, makam, sosyal konum, ekonomik güçten soyutlaması kefen misali zihni ve ruhî açıdan önem taşır ve manevi bir temizliği işaret eder. İbadet boyunca sabır ve sebatla gösterilecek şuurlu bir ibadette de günahlardan temizlenme umudu vardır. Böylece hac, her anlamda maddî ve manevî arınmayı öğretir.

Terim anlamı olarak ibadet kavramı, “Allah'a (c) bağlılığı ve kulluğu ifade eden sözler ve hareketlerdir” şeklinde tarif edilmektedir. Ancak barındırdıkları bu hikmetler ve faydalar ile bireysellikten topluma, sosyolojik katkıdan kozmolojik etkiye, büyük tesirler döngüsüne kelebek etkisi temin etmektedir. İhrama giren, ihramda olduğu sürece bir ağacın yaprağını koparması kendisine yasak olan, bir av hayvanını avlaması kendisinden men edilen, kendisine zarar vermediği sürece herhangi bir haşeratı bile incitmesi engellenen, kendi bedensel varlığındaki bir saç telini bile koparması yasaklanan bireydir (Karagöz vd, 2007, s.165-179). İhramın sunduğu bu değerler ile hacılar “melek gibi insan” tasvirine uyacak değerlere bürünmektedir.

Muhakkaktır ki anılan şuurun bireyde ve toplumda yansıması için yapılan ibadetin değer kavramları liderler ve rehberler tarafından doğru yönlendirilmelidir. Mekânları ve uygulamaları değerli kılan anlatım ve sunumlardır.

Namaz; ruhî bir yolculuk, içten içte bir anlam ve manevi bir diriliştir. Oruç; fakir ve muhtaçları anlamanın bir empatisidir. Kurban; yedirmeyi, paylaşmayı öğreten, “bölüşürsek tok oluruz, bölünürsek yok oluruz” sözündeki zariflikçe bölüşmeyi öğreten

bir hikmeti bünyesinde barındırır. Hac ise milyonlar içinde bir olmayı, birlikte ise milyonlar olmayı tesis eden Müslümanların yıllık uluslararası kurultayıdır.

İhram; umre veya hac maksadıyla sair zamanlarda helal olan bazı davranışların kişinin kendine belirli bir zaman ve uygulamalar sonrasına kadar haram kılınması demektir. Bu esnada erkeklerin giydikleri iki parça örtüye “İhram” denir. Bunu giyen kişi “Mükrim” olarak adlandırılır (Karagöz vd., 2007, s.235). Kâbe'nin çevresinde bulunan Mukaddes alan “Harem” kavramıyla anılır. Haremi çevreleyen geniş alana ise “Mikat” sınırı denir (Karagöz vd., 2007, s.53). Bir kimse ibadet maksadıyla Mekke'ye doğru yolculuk yaptığında, harem sınırına varmadan, mikat sınırına geldiğinde bu İhramı giymek mecburiyetindedir. Gerek harem sınırında gerekse mikat sınırında Hz. Muhammed (a) tarafından Veda Haccında Kureyşli müşrikler tarafından yapılan değişiklikler kaldırılmış, Hz. İbrâhim (a) dönemindeki aslına çevrilmiştir (Erul ve Keleş, 2018, s.2). Mikat; hac yolculuğunun ilk başlangıcındaki manevi bir hazırlık hududu gibidir. Bugünkü tabirle mikat “Randevu” anlamına gelir. Allah (c) ile buluşma ve kavuşmayı simgeler (Özkan vd., 2021, s.152).

Umre, ihramlı olarak Mekke'ye gidip Kâbe'yi tavaftan¹ sonra, Safa ve Merve isimli iki tepe arasında Sa'y² yapılmasının ardından saçların kesilmesi ile tamamlanan ayrı bir ibadettir. Hac ibadetinin pratikteki uygulamasında üç ayrı çeşitlilik vardır. Hac, Kurban Bayramından önceki Arife günü yapılması zorunlu olan vakfenin peşinden farz hac tavafının yapılmasıyla netleşen bir ibadettir. Bir kimse haccı ve umreyi birlikte yapmaya niyet ederse ve ihramdan çıkmadan devam ederse, yapılan uygulamaya “Kıran Haccı” denir. Önce umreye niyetlenip umre yaparsa, umre ihramından çıktıktan sonra Kurban Bayramının Arife gününden önce tekrardan bulunduğu yerde ihrama girip hacca niyet ederek hac yaparsa “Temettü Haccı” olarak adlandırılır. Umrenin ayrı peşinden haccın ayrı yapıldığı, aynı dönemdeki Temettü Haccı haricinde son bir üçüncü hac yöntemi de umre yapılmaksızın sadece hacca niyetlenerek yapılan hac uygulamasıdır. Bu hac uygulaması da “İfrad Haccı” olarak adlandırılır. Kıran ve Temettü Haccı yapanların hac kurbanı kesmeleri gerekir. İfrad Haccı yapanların ise gerekmez. Kıran ve

¹ Tavaft; Kâbe etrafında yedi defa tam tur dönüşüdür.

² Sa'y; Safa ve Merve tepeleri arasında yapılan ibadet yürüyüşüdür.

Temettü Haccı'nda, Kâbe'de umrenin tavaf ve sa'y'ı, Arafat'ta vakfe, Müzdelife'de vakfe, Mina'da cemrelere³ taş attıktan sonra haccın farz tavafı, peşinden sa'y ve veda tavafı ile birlikte tamamlanır (Karagöz vd, 2007, s.43).

Bütün görünen pratik uygulamaların her şeyi surete indirgememesi adına ibadetler boyunca dillerden eksik edilmemesi öğretilen duaları ve tesbihleri vardır. Hac ve umre yolculuğunun en başında ihrama girilirken ihram namazının kılınması ile beraber ağızdan dökülen ilk tesbihat hac sonuna kadar ısrarla söylenen “Telbiye” isimli “Lebbeyk Allahümme Lebbeyk (buyur Allah'ım buyur)” duasıdır. Telbiye duasının temel hikmeti fiziksel ibadet uygulamalarından ruhun ve zihnin kopmayıp dildeki telbiye duası ile ibadetin mana aleminin korunması ve değerleri yansıtması olarak yorumlamak sağlıklı olacaktır. İhram boyunca okunan tekbir, tehlil, tahmid ve tesbih gibi duaların, Kâbe'de tavaf ve Safa ile Merve Tepeleri arasındaki sa'y'da yapılan duaların, Arife günü Arafat'ta, Arife akşamı Müzdelife'de, bayram gecesi ve sabahı Mina'daki dualarıyla sürekli dua halinin korunmasının hikmeti bu olsa gerektir. Aksi takdirde sadece Kâbe'nin etrafında yedi defa tur atmak fiziksel bir koşuya, Safa ile Merve Tepeleri arasındaki gidiş dönüşlerin yediye tamamlanması sportif bir aktiviteye dönecektir. Halbuki tavaf ederken erkek ihramlının sağ omzunu açıp tavaf sonuna kadar “İztıba” yapmasında Hz. Peygamber (a) ve müminlerin Hudeybiye Antlaşmasındaki hatıraları bulunurken, “Remel”⁴ ile yürüyüş yapmaları Mekke'nin fethinden önceki anlamları taşır. Her bir tavaf turu haftanın bir günü gibi, aynı zamanda nefsin yedi makamının sembolü gibidir. Tüm hayatı “ihramlıca yaşama” öğretisini sunuyor gibidir. Hacer'ül-Esved⁵ taşına uzaktan selamlamaya “İstilam” (Karaman vd, 1998, c.1, s.531) olarak adlandırılır. İstilam, ise Kâbe'nin köşesinde, Hz. Âdem (a) ile dünyaya geldiğine inanılan ve Hz. İbrâhim (a) tarafından Kâbe'nin köşesine yerleştirilmiş, tavafın başlangıcını öğreten Hacer'ül-Esved'e yapılan selamlama, yaratılışın geçmişine kadar götüren anlamları taşır. Öyle ki Hz. Muhammed (a) “Bu taşı selamlayanların mahşer gününde kendilerine şahitlik edip konuşacağını” (Öğüt, 2022, s.433) buyuran ifadeleri görünüşteki pratik uygulamaların birçok ders taşıdığı yönündeki eğitimine dikkat çeker.

³ Cemre çoğulu Cemerât; Türk hacılar tarafından şeytan olarak adlandırılan yerlerdir. Burada taşları hacılar kendileri toplar. Ücretli veya ücretsiz başka bir kimse tarafından temin edilemez.

⁴ Remel, Kâbe'yi ihramlı olarak yapılan tavafın ilk üç turunda hafif tempo çalınmış yürüyüş demektir.

⁵ Hacer'ül-Esved (siyah taş) taşı mevcut gümüş mahfaza ile tutulan tüm alan değildir. Anılan alan içerisi özel balmumdur. İçerisinde Hacer'ül-Esved taşından sekiz küçük parça bulunmaktadır.

Hız. Ömer'in yapısındaki güç nedeniyle insanlara zarar verme, itişip-kakışmaya neden olmaması için Hız. Muhammed (a) tarafından uzaktan selamlama yapmayı öğütlemesi önemlidir (Erul ve Keleş, 2018, s.25).

Bu ibadetin sonundaki saçlarından kesilerek ihramdan çıkma uygulaması ise, yeniden doğuşun, yepyeni bir hayatın başlangıcının temsili gibidir.

İslâm içerisinde yeni doğan çocuk doğumunun yedinci gününde "Akika" kurbanı kesilir, sağ kulağına ezan, sol kulağına kamet okunarak adı konulur. Damağına hurma gibi tatlı bir besin değdirilerek "Tahnik" yapılır. Başındaki halihazır tüylerden kesilerek ağırlığınca gümüş sadaka verilir (Atar, 1989, s.263). İnsanın doğumunda yapılan bu uygulamanın bir benzeri gibi, ihramdan çıkmak isteyen saçından kesmesi yepyeni bir doğumun yansıması gibidir. Belki bu sebepten dolayı "Refes (şehvet)", "Füsuk (günahlar)" ve "Cidal (kavga etmek)" isimli haccın üç temel ana başlık yasaklarından uzak duran kişinin "Haccının karşılığında annesinden doğduğu ilk günkü gibi tertemiz olacağını" buyuran Hız. Muhammed'in (a) sözleri anlatmaktadır.

Anılan hadiste şöyle buyurulmuştur: "Kim ki (Kâbe'yi) Allah (c) rızası için hacceder de (hac niyetiyle ibadetlerini yapar da) refes (cinsî şehvette) bulunmaz ve füsuk (her anlamda tüm günah sayılan davranışlardan) uzak durursa, o kimse (günahlardan sıyrılıp) annesinden doğduğu ilk günkü gibi (temiz bir hayata) dönmüş olur", (Buhârî, "Hac", 4).

Refes, Füsuk ve Cidal şeklindeki temel yasaklara dikkat çeken Bakara suresindeki 197.ayet ve Hac, Tevbe ve Âl-i İmran surelerindeki işaretler de bu derunî anlamı gündeme taşımaktadır.

Bakara suresinde şöyle buyurulmaktadır: "Hac (için yolculuk niyeti vakti), (herhangi bir zamanda değil) bilinen (Şevval, Zilkade ve Zilhicce) aylardadır. Kim o aylarda hac yapmaya niyet ederse (ve ihramını giyerse), hac esnasında refes (cinsî şehvet), füsuk (her anlamda tüm günah sayılan davranışlar), cidal (her bakımdan

tartışmak, kavga etmek, incitmek) yoktur (kesin olarak haram kılınan ana yasaklardır). Her ne hayır (iyilik) yaparsanız (kimseye yaranmana riyasına ve gösterişine gerek yok) Allah (c) o hayır ve iyiliğinizi bilir. (Ey temiz kalp ve berrak zihinle inanan müminler! Geçici dünya hayatınızdaki yolculuğunuz için azık, binek, eşya hazırladığınız gibi sonsuz ahiret hayatınız için) azık edinin. Kesin olarak biliniz ki azığın en hayırlısı (doğrusu ve iyisi) takvâdır. Ey akıl sahipleri! Bana karşı takvalı olun (bana karşı gelmekten sakının ve derin saygınızı koruyarak gereklerini yapın)”, (el-Bakara, 2/97).

Mahşer günü Hz. Muhammed'e (a) tahsis edileceği Kevser suresinde işaret edilen “Kevser” havuzunun bir numunesi gibi, Kâbe'nin yanındaki zezem suyundan içilmesi bu uygulamaya bir örnektir.

Hz. İbrâhim'in (a) Kâbe'yi oğlu Hz. İsmail (a) ile beraber inşa ederken üzerine basarak iskele gibi kullandığı ve üzerinde ayak izleri bulunan, Kur'an'da iki defa bahsi geçen “Makam-ı İbrâhim” isimli yapı vardır. Orada kılınan namaz ile Hz. İbrâhim'e (a) kadar süregelen tarihî geçmiş tefekkür dolu yolculukları inananların gözlerinin önüne sunar.

Hac ibadetinin diğer seyahatlerden en büyük farkından bir tanesi hac ibadetinde ödemiş olduğu bedellerin ve yapabildiği ibadetlerin karşılığında daha çok Allah'ın (c) rızasını kazanma gayesi vardır. Günahlardan arınma umudu, geçmiş hatalarına set çekerek yeni bir başlangıç yapma heyecanı, hedeflediği iyi bir insan, salih bir kul, sevilen bir toplum bireyi olabilme beklentisi, anlatılan ibadet yolculuğunda eğitim ve rehberliğe ne kadar ihtiyaç olduğunu gösteren önemli bir fırsat olarak görülmelidir.

İslâm: hem inanç hem de ibadet olarak muhataplarına misyonlar ve sorumluluklar yükleyen bir dindir. İslâmiyet'i benimseyen bir Müslümanın inancını hem bireysel hem sosyal hayatında sergilemesi istenir. İbadetlerin asıl sebebi Allah'ın (c) kullarından bunu istemiş olmasıdır. Ancak ibadetlerin sayısız hikmeti/faydası bu ilahî isteklerin olgunca sergilenmesini tetikler.

Hız. Muhammed'in (a) İslâm'ın beş temel esas üzerinde inşa olduğunun hadisi Buhârî tarafından rivayet edilmiştir: "Allah'tan (c) başka ilah olmadığına ve Hız. Muhammed'in Allah'ın (c) elçisi olduğuna şahitlik etmek, (günde beş vakit) namaz kılmak, (dinen zengin olan için her yılda bir kez) zekât vermek, (yoluna gücü yeten için ömründe en az bir defa) hacca gitmek ve (sağlığı yerinde olan için her yıl bir ay) Ramazan orucunu tutmak", (Buhârî, "Îmân", 2).

Bu beş temel ibadetin haricinde sayısız nice ibadet vardır. Farz namazlar haricinde nafîle namazlar, farz zekât ibadeti haricinde nafîle sadakalar, farz oruç haricinde nafîle oruçlar, farz hac haricinde umre yapmak gibi ibadetler vardır. Bunun yanında güzel ahlaklı olmak, bağışlayıcı olmak, merhametli olmak, saygılı olmak, insanlara karşı olduğu gibi hayvanlara ve doğaya karşı da iyi ve sevgili bir kul olmak da İslâmiyet içinde ibadet kavramına dahil edilmiştir. Öyle ki yerde insanlara eziyet veren bir dikenin yoldan kaldırılmasını dahi imanın yetmiş şubesinde bir şube olduğunu Hız. Muhammed (a) ifade buyurmaktadır: "İmanın yetmiş kûsür şubesi vardır. Bunların en üstünü "Lâ ilâhe illâllâh" (Allahtan (c) başka ilâh yoktur) sözüdür. En alt derecesi ise yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır. Hayâ (edep duygusu) da imanın bir şubesidir", (Müslim, "Îmân", 58).

Kötülük yapmamak da bir ibadettir ki Hız. Muhammed (a) şöyle ifade buyurmuştur: "İnsan (tüm iyi niyetiyle ve kesin kararlar) bir iyilik yapmayı ister de (herhangi sebeple) yapamaz ise, Allah (c) bu durumu yapılmış eksiksiz bir iyilik ve sevap olarak yazar. İyilik yapmak ister ve onu yaparsa, Allah (c) o yaptığı iyiliği on katından başlayıp yedi yüz katıyla, hatta daha da fazla iyilik ve sevap yazarak ödüllendirir. Kötülük yapmak ister ve (yapmaktan) vazgeçerse, Allah (c) eksiksiz bir iyilik ve sevap olarak yazar. Olur da insan kötülük yapmak ister ve sonra da onu yapacak olursa, Allah (c) o kötülüğü yalnızca bir günah olarak kaydeder", (Buhârî, "Tevhîd", 35).

Ayet ve hadisler, ibadetlerin tüm hayatı kuşatan iyilik eksenini tanımlar (Kansoy, 2001, s.24). Yalnız, bunları anlamak için ibadetlerin emir ve nehiyelerini, ilim ve

hikmetle anlamlandırmak ve sunmak gerekmektedir. Bu ise başlı başına bir eğitim hizmetidir.

Tüm yolculuklarda olduğu gibi hac seyahatinin de “Neyi, ne için, nerede, ne şekilde, nasıl?” yapacağının rehberliği hayati öneme sahiptir. Gerek devlet ve gerekse devlet referanslı özel organizasyonlar, bünyelerinde bulunan yetiştirilmiş, konuyla ilgili rehberlerin liderlikleri ile katılımcıların seyahat güvenliklerini temin, tesis ve yönlendirme sorumluluklarına sahip olurlar.

Bu bağlamda çalışmanın amacı; inanç seyahatleri kapsamında Hz. Muhammed’in (a) Veda Haccında terkedilen güzergâhlar, iptal edilen tarihî alanlar ve etkinlikleri gün yüzüne çıkarmaktır. Böylece anılan alanlardaki kültürel, tarihî ve dinî etkinliklerle hem ibadeti daha verimli yerine getirme imkânına kavuşturmak hem de ibadetin yanında kültürel etkinliklerle dinin temel olaylarının yaşandığı yerlerden daha fazla faydalanmasını sağlamaktır.

Rehberlik aslında İslâm dini için hac ibadetini bizatihi hayatında sergileyerek gösteren Hz. Muhammed’de (a) kendini gösterir.

Çalışmanın amacında söz geçen manevi rehberlik eğitiminin, mekânlar ve seyahat güzergâhının güncellenmesiyle öne çıkarılması önerileri hedeflenmektedir.

Çalışma niteliksel bir araştırmadır. Konu ile ilgili başlıca kaynaklar incelenmiş, kaynak araştırması sonucunda ulaşılan bilgiler derlenmiş, edinilen bilgi ve bulgular derlenerek betimsel bir çalışma ile teze dahil edilmiştir.

Çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir. Bibliyometri, “Belirli bir alanda belirli bir dönemde ve belirli bir bölgede kişiler ya da kurumlar tarafından üretilmiş yayınların incelenmesi, bu yayınlar arasındaki ilişkilerin saptanması olarak analizidir” (ULAKBİM, 2022). Diğer bir deyişle doküman analizidir. Birincil eserler olarak Kur’an-ı Kerim başta olmak üzere, tefsir, hadis, siyer ve fıkıh kitapları ile ikincil eserler olarak yeni harita çalışmaları karşılaştırılmıştır. Çalışmada anılan Veda Haccı

güzergâhı kontrolü gerektirdiği için tez çalışması esnasında ilgili alanlara Mart 2023’de tur gruplarıyla yeniden gidilmiş, eski ve yeni bilgiler yerel araştırmacılar ile de münazara edilmiştir.

Böylece inanç seyahatlerinde Hz. Muhammed’in (a) Veda Haccının ibadet boyutu, fikhî hükümleri, hükümlerin hikmeti ve yaşama dair yansımaları erken dönem İslam Tarihi eserleri üzerinden araştırılmıştır.

Veda Haccı güzergâhının ve terk edilen alanların eski ve yeni birçok çalışmada yerleri tespit edilmiş, saha araştırması ve incelemesiyle, yerinde araştırılmış ve uydu haritasıyla desteklenmiştir. Eski birincil kaynaklar ve yeni ikincil çeşitli kaynaklara başvurulmuş, dini ve tarihi kaynaklar incelenmiştir.

Eski, klasik eserler Birincil Kaynaklar, yeni yazılan eserler ise İkincil Kaynaklardır.

Özellikle akademik alanda yapılan araştırmalar için akademik ansiklopedi maddeleri üzerinde özenle durulmuştur. Maddelerin referanslarındaki atıflarda bulunan birinci derecedeki erken dönem eserleri asıl kaynak üzerinden kontrol edilmiştir.

Hac ve umre seyahatlerine olan rağbetin çok olması nedeniyle birçok eser telif edilmiştir. Bu nedenle bilginin referansı için aynı konuları aktaran farklı kitaplar karşılaştırılmıştır.

2023 Mart itibariyle dokuz hac, 49 umre turu tecrübesiyle elde edilen materyal tek tek taranmış, Medine’deki “Taibah” ve Mekke’deki “Makkawi” isimli araştırmacı grupların araştırmalarından, Medineli mimar Dr. Abdulaziz Ka’ki’nin “Dar Al Madinah” isimli uluslararası kamuoyundan da iltifat gören İslam Tarihi maket müzesinden faydalanılarak yerli araştırmacılar ve uluslararası yayınlar gözden geçirilmiştir.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilahiyat fakülteleri başta olmak üzere özel eğitim kurumları tarafından hac ibadetinin hem fikhî hem de manevî kavramlarının halk katında istenilen seviyede yaygınlaşması için görsel, sesli ve yazılı basında, süreli yayın ve seminer, sempozyum gibi etkinlikler yapılmaktadır. Nitekim 1-3 Nisan 2021 tarihleri arasında pandemi koşullarında online gerçekleşen Diyanet İşleri Başkanlığı organizasyonundaki “Uluslararası Hac Sempozyumu 2021” de “Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac” temasıyla birçok ülkeden sunum yapan akademisyen de fıkıh boyutuyla hac kadar, manevî boyutu ve değerleriyle hac boyutuna dikkat çekmişlerdir.

Ne var ki, insan süreklilik arz etmeyen bir eğitimin veya mekânında duygusal yoğunlukla içselleştirerek öğretisini almadığı bir değer devamını getirmede sorun yaşayabilmektedir (Yeşilyurt, 2020, s.64).

İbadetlerden namazın bireysel bir psikolojik dinginliği ve ruh sağlığı düzenlemede, zekâtın zengin fakir arasındaki uçurumu sosyolojik olarak paylaşım azaltmada, orucun bireyde hem kişisel sağlığını dengeleme hem yemek içmek imkanından mahrum olanlara empatiyi kuvvetlendirmede hem irade kuvveti vermek hem iftar sofralarıyla aile, akraba, komşu, arkadaş bağlarını diri tutmada oldukça önemli bir yeri vardır. Hac ise tüm dünyadaki Müslümanların yıllık kongresi vazifesini gören bir hikmete sahiptir.

Kelime anlamı olarak ziyaret etmek, fikhî olarak hac aylarında ihramlı olarak Kâbe-i Muazzama'yı tavaf etmek, sa'y yapmak, Arafat, Müzdelife ve Mina'daki görevleri tamamlamak anlamında kullanılan hac (Karaman vd, 2006, s.210), sembol ve hikmet dolu ibadet detaylarıyla her yıl milyonlarca Müslümanın hayalini süslemeye devam etmektedir.

Hac ibadeti, İslâm'ın en önemli beş temel ibadet sorumluluklarından bir tanesidir. İslâm inancına göre ilk insan (en-Nisa 4/1) ve ilk Peygamber Hz. Âdem'dir (a) (Âl-i İmran 3/19; Yûnus 10/19). Hz. Âdem (a) ise, Allah (c) tarafından kendisinden yapılması istenilen ibadetlerin kiblesi olarak, Kâbe isimli bir mabedi yeryüzündeki ilk ibadet yapısı olarak inşa etmiştir (Âl-i İmran 3/96). Zaman içerisinde yıkımlar ve tadilatlar

geçirmiş olmasına karşın, yapının değil mekânının kutsallığı nedeniyle Hz. Muhammed'e (a) kadar namaz, hac ve dua gibi ibadetlerin istikameti olmayı sürdürmüştür. Şûrâ suresi 13.ayeti ve Hac suresinin 78.ayeti başta olmak üzere ayetlerde Hz. Âdem'den (a) Hz. Muhammed'e (a) din İslâm, mensuplarına da Müslüman adı genel olarak tanımlanmıştır. Hac ise tüm zamanlarda yapılması zorunluluğunu korumuştur (Özaydın, 1996, s.416). Kâbe, günümüzde de dünyanın her yerinden Müslümanların ibadet maksadıyla ziyaret etmesinin farz olduğu kible mabedidir. Böylece hac ibadeti dünyanın her yerinden, çeşitli vasıtalar ve lokasyonlarla gerçekleştirilecek bir toplu yolculuğu gündeme getirmektedir.

Bu çalışmada;

Birinci bölümde, İslâm dini açısından Hz. Âdem'den (a) itibaren Hz. İbrâhim'e kadar süregelen hac ibadetinin ilk dönem İslâm tarihi eserleri esas alınarak tarihçesi incelenmiştir.

İkinci bölümde, Hz. Muhammed'in (a) Peygamberlik döneminden önceki zaman diliminde gerçekleşen hac ibadetinin kültürel, ekonomik, dinî ve toplumsal açıdan detayları özetlenmiştir.

Üçüncü bölümde, İslâm'ın son Peygamberi Hz. Muhammed'in (a) Peygamberliğinde yaptığı ilk ve tek olan hac ibadetinin "Veda Haccı" güzergâh ve yolculuk alanlarıyla ilgili güncel yollardan farkları ele alınmıştır.

Böylece "İnanç Seyahatleri Kapsamında Hz. Muhammed'in (a) Veda Haccı" çalışmasında modern hac yolculuklarında ihmal edilen konular, konular, tarihî ve kültürel etkinlikler, ekonomik etkenler üzerine yapıcı tespitler ve öneriler sunulmuştur.

1.BÖLÜM

HACCIN TARİHÇESİ

1.1. HZ. ÂDEM'DEN (a) HZ. NUH'A (a) HAC

1.1.1. Hz. Âdem'de (a) hac

İslâm'a göre Hz. Adem (a) ilk insan ve ilk Peygamberdir. Ancak ilk insanın ne zaman yaşadığı tarihî verilerle netleşmemektedir. Hz. Âdem (a), cennetten dünyaya indirilmemiş olduğu dönemde meleklerin arşta "Beyt-i Mamur" isimli bir mabedi tavaf ettiklerini görmüştür (el-Ezrâkî, 2017, s.49). Dünyaya geldiğinde de meleklerin temelini inşa etmiş olduğu Kâbe'yi kendisi inşa etmiştir (İbn Sa'd, 2014, c.1, s.109). Kur'an-ı Kerim'de, bu konuya işaret edilmektedir: "Muhakkak ki, yeryüzünde insanlar için kurulan ilk ibadet evi ve mabet, Mekke-i Mükerrerme'de, âlemlere rahmet, merhamet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir", (Âl-i İmran 3/96).

Kare, küp anlamına gelen Kâbe bir semboldür (Erul ve Keleş, 2018, s.20).

İnsan beş duyudan, mekândan, zamandan, üç boyuttan, madde ve hayattan bağımsız değildir. Allah (c) ise kusursuz olduğuna göre, arada semboller ve mecazlar dizisi zarurî olarak gerekecek demektir. Sembol ve mecaz, meseleyi insan idrakine yakınlaştırır.

Hz. Âdem (a), yeryüzüne indirildiğinde Hindistan'ın güneyindeki Sri Lanka'ya, Hz. Havva (a) ise bugün kabrinin de bulunduğu Cidde'ye indirilmiş (İbn Sa'd, 2014, c.1, s.103) ve iki yüz elli yıl sonra Mekke'deki Arafat'ta buluşmuşlardır. Kâbe'nin ilk inşasından sonra ise beraberce ilk haccı eda etmişlerdir (Taberî, 2007, c.1, s.9).

Bu rivayetlerle İslâm'da hac ibadeti ve merkezindeki Kâbe, ilk mabet olarak hizmet verdiği görülmektedir.

1.1.2. Hz. Nuh'a (a) kadar hac

İslâm'a göre Hz. Âdem'in (a) ardından nesil çoğalmış ve çoğalan nesillere kendi içlerinden nice Peygamberler gelmeye devam etmiştir (Kurt, 2019, s.7). Her gelen peygamber hem İslâm'ın inanç esaslarının yeniden talimini hem de ibadet esaslarının yeniden düzenlenmesini sağlamışlardır (Köksal, 2004, c.1, s.9). Peygamberlerden konumuzla ilgili olanı ise Hz. Nuh'tur (a). Mezopotamya bölgesi (Dumlu ve Savaş, 2018, s.44) Irak civarında Ankebût suresinde 950 yıl (Köksal, 2004, c.1, s.90) peygamberlik yaptığı bildirilen Hz. Nuh'un (a), kavmi sosyolojik dünya düzenini bozmaları, ısrarla zulme devam etmeleri ve ahlaki yozlaşmaları sonucunda helak edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu konu işlenmiştir: “Andolsun biz Nuh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik. O da onların arasında bin seneden elli yıl eksik (950 Yıl) kaldı (öğüt verdi, anlattı, tebliğ etti dinlemediler). Sonunda inkâr ve zulümlerine ısrarla devam ederken büyük sel tufanı kendilerini yakalayiverdi”, (el-Ankebût 29/14).

Nuh Tufanında, Kâbe semaya yükselene veya yok olana kadar hac ibadeti ve Kâbe tavafı devam etmiştir (el-Ezrâkî, 2017, s.54).

1.2. HZ. NUH'TAN (a) HZ. İBRÂHİM'E (A) HAC

1.2.1. Hz. İbrâhim'e (a) kadar hac

Hz. Nuh (a) tufanıyla fiziki yapısı yok olan Kâbe (Ünal, 2002, c.24, s.14) ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarına göre mekân itibariyle hac ibadetine ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. Çünkü fikhî bir kaide olarak Kâbe'den maksat binanın taştan yapılan duvarı değil, Allah (c) tarafından emredilen mekândır (Erul ve Keleş, 2018, s.20). Bu nedenle tarih boyunca çeşitli tadilatlarla yıkılan, tamir edilen veya baştan yapılan Kâbe, bina olarak olmadığı dönemlerde de sembolik örtülerle işaretlenen yeriyle ibadet merkezi konumunu korumuştur. Öyle ki Hz. Nuh (a) tufandan sonra Kâbe'yi tavaf etmiş ve avlusunda vefat edip defnedilmiştir (Harman, 2007, c.33, s.224). Oğlu Sam'ın soyundan gelen torunu Hz. Hud (a) da toplumu olan Ad kavminin helakinden sonra, 150 yıllık bir yaşamın sonunda kendinden önceki Hz. Nuh (a) ve kendinden sonra da aynı mahale defnedilecek Hz. Salih (a), Hz. Şuayb (a) gibi Kâbe ile Zemzem kuyusu arasında defin edilmiştir (el-Ezrâkî, 2017, s.73).

İslâm'da hac ibadetinin merkezi bilindiği gibi Kâbe'dir. Kâbe, Hz. Nuh'un (a) Büyük Tufanı sonrasındaki MÖ.1800'lerde Hz. İbrâhim (a) tarafından yeniden inşa edilmiştir.

Şanlıurfa Harran'da doğan Hz. İbrâhim (a), Peygamber olarak seçildikten sonra, zamanın kralı Nemrut ve idare düzeniyle mücadele etmektedir. Kral Nemrut bu mücadelenin olumsuz sonuçlanacağını anlamış ve ateşe attığı Hz. İbrâhim'i (a) ateşin Allah'ın (c) yardımıyla mucizevi bir şekilde yakmadığını görmüştür. Daha sonra Hz. İbrâhim (a) eşi Hz. Sare (r) ve ağabeyi Harran'ın oğlu Hz. Lut (a) ile beraber oradan ayrılmıştır (Harman, 2000, c.21, s.266).

Önce Kudüs'e yolculuk yapan kafilenden Hz. Lut (a) da Peygamber seçilip Sodom ve Gomore'ye (Ölüdeniz) gönderilir (Dumlu ve Savaş, 2018, s.119). Hz. İbrâhim (a) ve eşi Hz. Sare (r) ise önce Kral Şalom egemenliğindeki İlya'ya (Kudüs) oradan Mısır'a geçerler (Erul, 2020, s.241). Mısır'da mevcut Firavun tarafından bir dizi sorunla karşılaşan Hz. İbrâhim (a) ve Hz. Sare (r), Allah'ın (c) yardımıyla bu sorunları aşarlar. Hatta Firavun tarafından Hz. Sare'ye (r) gözde cariyelerinden Hacer isimli Kıptî bir hizmetli hediye edilir (İbn Sa'd, 2014, c.2, s.125-127).

Hz. Hacer'in (r) hayatlarına girmesiyle Kudüs güneyindeki El-Halil (Hebron) kentine dönen Hz. İbrâhim (a) ve Hz. Sare (r) burada yaşamaya devam ederler (Harman ve Çift, 2016, s.201). Çocuklarının olmamasıyla hüznü yaşayan Hz. Sare (r) ahlakını beğendiği Hz. Hacer (r) ile Hz. İbrâhim'in (a) evliliğini önerir. Gerçekleşecek bu evlilikten doğacak Hz. İsmail'in (a) Hz. İbrâhim (a) katındaki aşırı sevgisi ve annesi Hz. Hacer'e (r) bağlılığı Hz. Sare'nin (r) onları buldukları yerden göndermesini istemesine neden olmuştur. Allah'ın (c) emrinin de bu yönde olduğu Hz. Cebrail (a) tarafından Hz. İbrâhim'e (a) iletilince, Hz. İbrâhim (a) ile Hz. Hacer (r) kundaktaki minik Hz. İsmail'i (a) Mekke'deki Faran dağlarıyla (Harman, 1995, c.12, s.166) çevrili Bekke Vadisindeki mübarek Kâbe'nin bulunduğu yere bırakır (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, c.28, s.555). Kur'an'da İbrâhim suresi 37.ayette ilgili durum Hz. İbrâhim'in (a) duasıyla anlatılır: "Rabbimiz! Ailemin bir bölümünü (Hacer ve İsmail) senin mübarek

evin (Kâbe'nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları (böylece sana tastamam yönelmeleri) için böyle yaptım. Artık sen de bir kısım insanların kalplerini onlara meylettir. Onları çeşitli rızıklarla rızıklandır. Umulur ki (böylece) şükrederler”, (İbrâhim 14/37).

Hz. İbrâhim'in (a) bundan sonra Mekke'den ayrılmasıyla Hz. Hacer'in (a) oğlu Hz. İsmail ve kendisi için çare arayışları başlamıştır. Bu arayışlar neticesinde Safa ve Merve isimli iki tepe arasında yapmış olduğu koşturmaca asırlar sonrasında hac ve umre ibadetinin temel uygulamalarından (vaciplerinden) olarak sa'y ibadetini teşkil edecektir. Evet, hac ve umrenin en önemli kısmından biri olan Safa ile Merve tepeleri arasındaki yürüyüş Hz. Hacer'in (r), inançlı ve fedakâr bir hanımefendinin yâd edilmesi üzerine inşa edilmiş bir ibadettir (Erul ve Keleş, 2018, s.31). Burada Allah (c) katında cinsiyetin değil karakterin ön planda olması gerektiği işlenmelidir.

Hz. Hacer'in (a) bu çaresiz ancak aynı zamanda mütevekkil arayışları sonucunda Kâbe'nin yerinin bulunduğu kutsal alana bırakmış olduğu oğlu Hz. İsmail'in (a) ayakları dibinden Zemzem ismini vereceği bir su kaynağı çıkacaktır (Ata, 2013, 375-381).

Bir hanımefendinin yüce ve asil mücadelesinin mucizevi bir ödülü olan bu şifalı su bugün dahi hacıların ve umrecilerin içmek için can attıkları en temel gıda olmuştur. Öyle ki yerel hükümetin izin verdiği ölçüde⁶ yanında getirmeyi aslî bir görev addetmektedirler. Burada Hz. Hacer'in (r) mücadelesinin (Erul ve Keleş, 2018, s.29-30) ve sonunda Allah'ın (r) yardımının gelişi özellikle hac ve umre yapanlara anlatılmalıdır.

Yapılan bir laboratuvar incelemesinde (Mahmoud, 2020) içinde barındırdığı yüksek minerallerle hem susuzluğu hem de açlık hissini gideren Zemzem suyunun bulunmasıyla Hz. Nuh'tan (a) beri yitik olan Kâbe alanının durumu da değişmiştir. Yemen'den kuzeye doğru yerleşim alanı arayışında bulunan Amalika (El-Mağlus, 2010, s.71) kavmi su kaynağının yanına yerleşmek için Hz. Hacer'den (r) izin almışlardır. Bir

⁶ Suudi Arabistan Hac Bakanlığı kontrolünde Mekke Emirliği takibinde hacı ve umrecilere almalarına izin verilen Zemzem suyu, 2017 öncesinde 10 litre, 2018 yılından itibaren ise beş litre olarak alınabilmektedir.

süre sonra bu kavim Cürhüm kabilesi tarafından buradan çıkarılmıştır. Ancak Hz. Hacer ve oğluna zemzem suyunun sahipleri olmaları nedeniyle saygı gösterilmiştir.

1.2.2. Hz. İbrâhim'den (a) sonra hac

Hz. Hacer ve Hz. İsmail'i Kâbe'nin bulunduğu Bekke Vadisine (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, c.28, s.555) bırakan Hz. İbrâhim (a) üç defa daha Mekke'ye gelmiştir.

İlk gelişinde Saffat suresi 102-106. ayetlerde ifade edildiği üzere Hz. İsmail'i (a) kurban etmek için gelmiş, ikinci gelişinde Hz. İsmail'e (a) eşiyile ilgili nasihatte bulunmuş, üçüncü gelişinde ise Bakara suresi 127-130. ayetlerde anlatıldığı üzere Hz. İsmail (a) ile beraber Kâbe'yi Hz. Nuh (a) tufanından önceki gibi inşa etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'de Kâbe'nin yeniden inşası şöyle zikredilmektedir: “Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, “Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin” diyorlardı. "Rabbimiz! İkimizi sana teslim olanlardan kıl, soyumuzdan da sana teslim olanlardan bir ümmet yetiştir. Bize ibadet yollarımızı göster, tövbemizi kabul buyur, çünkü tövbeleri daima kabul eden, merhametli olan ancak Sensin". “Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber (Hz. Muhammed'i)⁷ gönder; onlara ayetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin”, (el-Bakara, 2/127-130).

Kâbe'nin tekrar inşa edilmesinin ardından Allah (c) tarafından Hz. İbrâhim'e (a) haccı ilan etmesi emredilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu durum şöyle anlatılmıştır: “İnsanlara haccı ilan et. Gerek yaya gerekse de nice uzak yoldan gelen yorgun develer üzerinde, kendileri için bir kısım yararları yerinde görmeleri, Allah'ın (c) kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde (Kurban Bayramı günlerinde) Allah'ın (c) ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan (kurbanlardan) hem kendiniz yiyin hem de yoksula yedirin”, (el-Hac 22/27-28).

⁷ Bu kısım hakkında Hz. Muhammed (a) şöyle buyurmuştur: “Ben atam İbrâhim'in duası, kardeşim İsa'nın müjdesi, annem Âmine'nin rüyasıyım.” Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Yolu Tefsiri c.1, s.211-213 ilaveten bkz. el-A'râf 7/157; es-Saf 61/6

Hz. İbrâhim (a) bu emir doğrultusunda haccı ilan etmiştir. Günümüz de dahil olmak üzere kıyamete kadar hac ve umre ibadeti için Kâbe'ye gidecek hacılar ve umreciler bu davete icabet etmenin bir anlamı olarak “Telbiye” adlandırılan duayı yapmaktadır. Zaten “Telbiye” sözlükte “bir davete icabet etmek, çağrıda bulunana cevap vermek” (Erul ve Keleş, 2018, s.18) anlamına gelen ve “İhram” adı verilen erkekler için kefeni andıran iki parça peştamal örtü giyildiğinde yerine getirilmesi şart olan bir duadır. Bir nevi Hz. İbrâhim'in (a) davetine “geliyorum, geldim, icabet ediyorum, icabet ettim” demektir. Telbiye duasının meali şu şekildedir: (Müslim, “Hac”, 19) “(Peygamberlerin aracılığıyla yaptığım daveti duydum) Buyur Allah'ım buyur! Buyur, senin hiçbir ortağın yoktur, tek ilah sensin. Buyur (başım gözüm üstüne, emrin olur), şüphesiz her türlü övgü sana mahsustur. (Bütün sahip olunan) nimet (sendendir), mülk ve hükümlük sana mahsustur. Senin ortağın yoktur”, (Müslim, “Hac”, 19).

Hz. İbrâhim (a) haccı ilan etmesinin ardından Hz. Cebrail (a) tarafından Arafat'a götürülmüş, oradaki hac ibadetiyle ilgili ibadetleri tatbik etmiştir. Arafat'taki ibadetlerin taliminin sonrasında Müzdelife'ye geçmiş, oradaki ibadetleri öğrenmiş, peşinden Mina'ya varmış, oradaki uygulamaları görmüş ve sonrasında Kâbe'yi tavaf ile haccın yapılışını öğrenmiş ve toplumuna göstermiştir. Böylece Hz. İbrâhim'den (a) sonra hac ibadeti Hz. Âdem (a) dönemindeki asıl haline döndürülmüştür (Erul ve Keleş, 2018, s.13).

2.BÖLÜM

HZ. MUHAMMED'İN (a) PEYGAMBERLİĞİ ÖNCESİNDE HAC

2.1. CAHİLİYE DÖNEMİNDE HAC

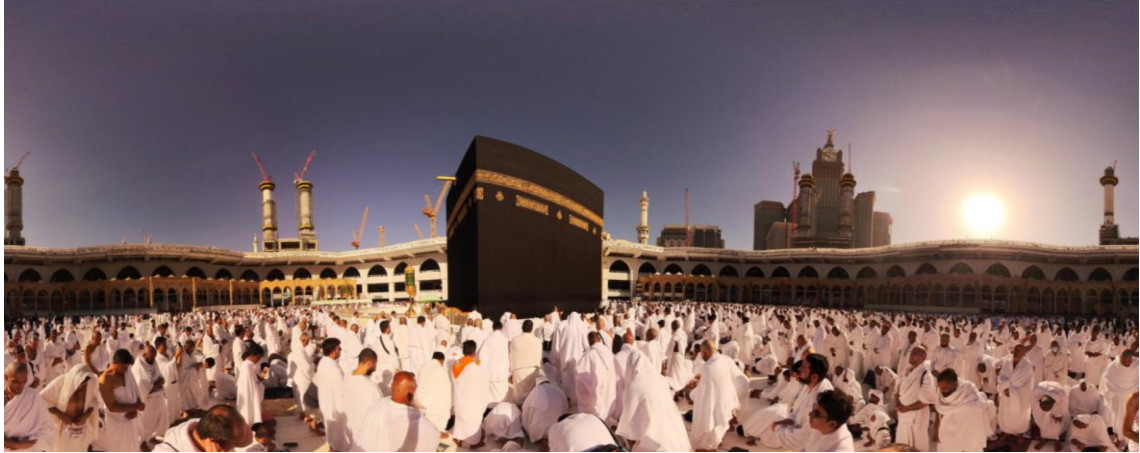
Resim 1: Cahiliye Dönemi Kâbe ve Çevresi Tasviri.

(Kaynak: Dar Al Madina Müzesi)

Hiz. İbrâhim'in (a) Kâbe'yi inşa ve haccı ilan etmesinin ardından Mekke'ye hâkim olan Cürhüm kabilesi kendilerinden yer isteyen Huzâa kavmini reddedince saldırıya uğramıştı (el-Ezrâkî, 2017, s.95). Huzâa kabilesi saldırısında mağlup olan Cürhüm kabilesi, Zemzem kuyusunun içine birtakım ziynetlerini gömmüş ve kuyuyu kapatarak kaçmıştı. Bu kuyuyu Hz. Muhammed'in (a) doğumuna yakın dedesi Abdulmuttalib gördüğü rüyalar üzerine kazıp bulmuştur (el-Ezrâkî, 2017, s.367). Bugün kullanılan Zemzem suyu Abdulmuttalib tarafından bulunup açılan kuyudan çıkan sudur.

İsmailoğulları ise Huzaa kabilesiyle savaşmadığı için Mekke'nin idaresini eline alan Huzaa kabilesi tarafından da saygı görmeye devam ettiler. Bu idare değişimine rağmen hac ibadeti devam etti. Ancak Huzaa kabilesi lideri Amr b. Luhay hac ibadetini

değiştirdi. İdare gücünü de kullanarak şam bölgesinden getirdiği Hubel putunu Kâbe'nin içine yerleştirdi. Bazı putları da Kâbe çevresine dizerek halkından bunlara saygı ve ibadet istedi (Demircan, 2021, s.131-143). Böylece Hz. Âdem (a) ile başlayan, Hz. Nuh (a) ile devam eden, Hz. İbrâhim (a) ile yeniden doğan Kâbe'deki İşlâm'ın inanç ve hac ibadeti esasları değişime uğradı (Özaydın, 1991, DİA, c.3, s.87).

Resim 2: Panoramik tavaf alanı ve Kâbe.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Hz. Muhammed'in (a) dördüncü kuşaktan dedesi Kusay b. Kilab'ın, Huzaa lideri Huleyl b. Hubşiyye'nin kızı Hubba ile evlenmesinin ardından yönetimde ve hac ibadetinin işleyişinde değişimler oldu (Ateş, 2002, c.26, s.460). Kayınpederinin erkek çocuğunun olmamasıyla birlikte Kusay'ın lider karakteri Huleyl'in ölümüyle yönetimi Kusay'a ve böylece Kureyş'e taşımış oldu. MÖ.480'lerde vefat eden Kusay, oğulları Abdimenaf, Abduddar, Abduluzza ve Abdulkusay isimli dört oğlu arasında hac ibadetinin ve hacıların yönlendirilmesiyle ilgili idarî dağılımlar yaptı (İbn Hişam, 2014, s .179).

Hz. Muhammed'in (a) Peygamberliği öncesindeki dönemi ifade eden "Cahiliye" dönemine kadar yönetimi elinde bulunduran Kureyş, bu gücün etkisiyle hac ibadetinde birçok değişikliğe gitti.

Hac aylarının kışa sabitlenmesi gayreti, Arafat ve Müzdelife'deki ibadet sıralamasının ve yerlerinin değiştirilmesi, Kâbe'nin 605 yılındaki yeniden yapılması döneminde kendilerine has aidiyet barındıran Hicr-i İsmail'in yapımı, "kendilerinden ve izin verdiği kişilerden başkası kapısına dokunamasın ve içeri giremesin" diye Kâbe'nin kapısının yükseltilmesi bunların sadece birkaç örneğidir (el-Ezrâkî, 2017, s.166).

2.2. HZ. MUHAMMED'İN (a) PEYGAMBERLİĞİ DÖNEMİNDE HAC

Hz. Muhammed'in (a) 610 yılında Mekke'deki Nur Dağının üzerindeki Hira Mağarasında almış olduğu Peygamberlik görevi sonrasında da hac ibadeti devam etmekteydi. Yönetim Kureyşli müşriklerde olduğu için içeriğine müdahale edemiyordu ancak her fırsatta tebliğini Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerle gerçekleştiriyordu. Özellikle hac ayları adlandırılan Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayının ilk dokuz günü kurulan ve ilerleyen sayfalarda değineceğimiz bölgenin meşhur hac panayırlarında en aktif tebliğ dönemlerini gerçekleştiriyordu (Sarıcık, 2013, s.31).

Bu süreç gösteriyor ki Mekke'nin fethine kadar Paganizm eserleri bulunan hac ibadeti devam etmekteydi.

2.3. HAC PANAYIRLARI

Tezin en önemli amaçlarından biri de yüzlerce yıl devam eden, içinde ticaretin, sanatın, şiirin, her dil, din ve ırktan kimliğin toplumsal bir buluşma fuarı ve festivali niteliğinde bulunan hac panayırlarına dikkat çekmektir. Günümüzde terk edilmiş bir bölge olan bu panayırarda hacı adayları zilkadenin başında kurulan 20 gün devam eden Ukâz ve zilkadenin son 10 günü kurulan Mecenne adı verilen panayırlara katılırlardı. Zilhiccenin sekizi (terviye günü), panayırın sona ermesi ve Arafat'a çıkış izni verilmesiyle de buradan ayrılırlardı (Şensoy, 2019, s.23). Bu panayırarda kültürel hava hakimdi.

Hz. Muhammed (a) anılan panayırlara Peygamberliği öncesinde katılmış ve bunları kınamamış hatta yıllar sonra bile Kus b. Saide isimli meşhur Arap şairinin bir şiirini Hz. Ebubekir'den (r) dinlemiştir:

“Ey insanlar! Geliniz, dinleyiniz, anlayınız! İbret alınız! Her yaşayan ölür, ölen yok olur. Olacak olan ne olacaksa olur. Yağmur yağar, otlar biter; çocuklar doğar, anne ve babalarının yerini alır. Sonra vakti gelince hepsi ölüp gider. Olayların ardı arkası eksilmez. Hepsi birbirini takip eder. Dikkatle iyi dinleyiniz; göklerde haber, yerde ise ibret alınacak şeyler var. Yeryüzü büyük bir yatak, gökyüzü ise yüksek bir tavan. Yıldızlar akar, denizler durur. Gelen kalmaz, giden gelmez. Acaba gittikleri yerden oldukları için mi kalıyorlar? Yoksa orada uykuya mı dalıyorlar? Yemin ederim, Allah`ın (c) katında bir din vardır ki, içinde bulunduğunuzdan daha sevgilidir. Allah`ın (c) gelecek bir elçisi vardır ki, gelmesi yakındır. Gölgesi üzerimize geldi. Ne mutlu o kimseye ki, ona inanır; O da kendisine hidayet eder! Yazıklar olsun O`na isyan edecek ve muhalefette bulunacak nasipsize! Ey İnsanlar! Her şey fânidir. Ölüm bir ırmaktır. Girecek yerleri çok, ama, çıkacak yeri yoktur. Büyük, küçük hep göçüp gidiyor. Giden geri gelmiyor. Kesin olarak bildim ki, herkese olan, size ve bana da olacaktır”, (İbn Kesir, 1994, c.2, s.371).

Ukâz; Taif yolunda olan, hac mevsiminde Zilkade ayının başından itibaren 20 gün kadar süren en büyük, en etkili ve en meşhur bölge panayırıydı. Hz. Muhammed de bu panayırda bulunmuştu. Hatta evlatlığı Zeyd, Hz. Hatice`ye yeğeni Hakim b. Hizam tarafından burada hediye edilmiş, Hz. Hatice de Hz. Muhammed`e (a) hediye etmişti. Hz. Muhammed de azat edip evlatlığı kılmıştı (Belâzürî, 2020, s.545). Zeyd bu iyiliği asla unutmamıştır ve Taif`te Hz. Muhammed (a) Sakifliler tarafından taşlanarak şehirden kovulurken kendisini ona canıyla siper olmak için çırpınmıştır.

Resim 3: Ukâz Panayır Alanı.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 1: Panayır Alanları ve Konumları.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 1’de Sol üstte Mecenne, ortada Zülmecâz, sağda Ukâz panayır alanları gösterilmiştir.

Mecenne; Ukâz’dan ayrılan hacı adayları Zilkade’nin son 10 gününü Merru’z-Zahran’da olan bu panayırdaki geçirirlerdi.

Resim 4: Mecenne Panayır Alanı.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Zülmecâz; Mecenne'den ayrılan hacı adayları Zilhicce'nin ilk 8 gününü Arafat'ın yakınında bulunan bu panayırdaki geçirdikten sonra Arife günü Arafat'a çıkıp hac ibadetlerini yerine getirirlerdi (el-Mağlus, 2010, s.86).

Resim 5: Zülmecâz Panayır Alanı.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Bugün maalesef metinde değinilen uluslararası panayırlara rastlayamamaktayız (Derveze, 2010, c.1, s.63). Halbuki Kur'an-ı Kerim'de sadece Kâbe'nin merkezinde olduğu harem sınırlarına gayrimüslimlerin girmesi yasaktır ifadesi yer almaktadır (et-Tevbe 9/28). Kâbe'nin çevresindeki harem sınırı haricindeki Mekke şehrinin geri kalanı başta olmak üzere diğer tüm beldeler bu yasağa dahil değildir. Gayrimüslimlerle insani ilişkilerde ise dinî bir yasak yoktur (Güney, 2022, s.67). Öyleyse bu üç ayrı lokasyonda bulunan panayırlar ticaretin, ekonominin, sanatın, resmin, şiirin, kültürler arası festival ve milletlerarası tanıtımın kültürel panayırlarına dönüşebilir. Hac döneminden önce çeşitli ülkelerin Diyanet işleri yetkilileriyle "Suudi Arabistan Hac Bakanlığı" arasında istişare toplantıları olmaktadır. Türkiye bu konuda Suudi Arabistan Hac Bakanlığı istişare toplantılarında önerilerde bulunabilir. En azından hacılar ve umreciler için hac ve umre ibadetinde bu güzergâhlarda oluşturulacak kadim panayırlarda kültürel

etkileşimle ibadet bütünlüğüne kültürel paylaşım ve değerler kazandırılabilir. Bu kültürler arası diyalog ve birliktelik olarak ön yargıları kırmada ve insanî/İslâmî değerlerin paydaş kılınması sağlanabilir.

Resim 6: Ukâz Panayırı Tiyatrosu.

(Kaynak: www.spa.gov.sa/1647893)

Suudi Arabistan Krallığı yalnızca Ukâz'da "Okaz Market Theater" ismiyle birkaç Arap ülkesini kapsayan bir kültürel etkinlik yapmıştır. Ancak bu birkaç Arap ülkesiyle yapılan kısıtlı gösteriler ne Cahiliye dönemindeki ne de Hz. Muhammed (a) dönemindeki panayırın yansıması olamamıştır. Tezin amacında dikkat çekilen etkinlikler Ukâz ve diğer panayırların kültürlerarası etkileşimini tesis etmektir.

3. BÖLÜM

MEKKE'NİN FETHİ SONRASINDA HZ. MUHAMMED'İN (a) VEDA HACCI

3.1. VEDA HACCININ GÜZERGÂHI

Bu başlık tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Panayırlar hakkındaki sunulan önerilerin gerçekleştirilmesiyle oluşabilecek hac ve umre ibadeti zenginliği, Hz. Muhammed'in (a) yapmış olduğu haccın güzergâhı ve mekânlarla beraber birebir yaşanılarak uygulanmasıyla birlikte zirve yapacaktır. Uçak, transfer araçları, otel, camiler ve kısıtlı birkaç ziyaret yeriyle tamamlanan günümüz hac ve umre ibadeti hedeflenen değerler ve hikmetler zincirinde halkaları eksik bırakmaktadır. 2002-2023 Arasında yapılan dokuz hac, 49 umre görevlendirilmelerinde kimisi altı gün kimisi üç buçuk ay olan gözlemlenmelerden elde edilen birikim ve tecrübe bunu göstermektedir. Mekânları anlamlandıran tarihî hatıralar ve mekânın hikâyesiyle birlikte ziyaretçiye sunulması ziyaretçilerin akıl ve ruh derinliğinde büyük manevi ve pozitif etkiler bırakabilmektedir.

Hacı, üste örtülen ve alta bağlanan iki peştamal örtüden oluşan ihram ile fâniliği tatbik ediyor. Çünkü kişinin ihramı kendisine kefeni ve insanlar arasında eşitliği hatırlatmaktadır. Çünkü ihramlı olduğu sürece kimin zengin, kimin fakir, kimin amir, kimin memur, kimin soylu, kimin garip, kimin profesör, kimin öğrenci, kimin general kimin sivil olduğu belli olmamaktadır (Şensoy, 2011, s.49). Herkes eşit mekânlarda, eşit ibadetlerle, eşit kıyafetle milyonların içinde akıp gitmektedir. Kibir, yalan, kavga, dövüş, ahlak dışı tutumlar ve hiçbir canlıya zarar verilmediği bir durum söz konusudur (Erul ve Keleş, 2018, s.17). Hepsi haccın şartı olan ihramın yasakları içerisinde yer almaktadır.

İhramın sembolik yapısı bile insan üzerinde onlarca hikmeti ve değeri başlı başına sembolize etmeye yetmektedir.

Kâbe, Allah (a) ile kulları arasında dünyadaki kurulan kutsal bir bağ gibidir. Dualar ve ibadetler onun istikametinde yapılmaktadır. Bu beş duyuya hitap eden mabet,

mekândan münezzeh ve yüce Allah'ın (c) ilahlığına karşı kulluğun kuvvetli iletişim adresidir (Harman, 1996, DİA, c.14, s.382).

İşte bu yönde yapılacak bir öğretimle hac böylece bir iman okulu, hac fakültesi haline dönüşebilmektedir (Şahin, 2006, s.51-62).

İslâm'a inancına göre, Hz. Âdem'den (a) başlayıp Peygamber Hz. Muhammed'e (a) kadar devam eden ve tamamlanan din İslâm'dır (Karaman vd, 2006, s.2). Hac ise bu dinin beş temel ibadetinden biridir. Bu ibadet görevini yerine getiren hacı ve umrecilerde, yüce bir ruhî olgunluk, derunî huzur ve erdem duygularına sahip olabilecekleri ifade edilmiştir. Çünkü bu hac yolculuğun başında Hayber ve Mekke dahil birçok beldeyi fethetmiş fatih bir Peygamberin “beş dirhem bile etmeyecek eskimiş bir semerle” devesine binip “gösterişsiz bir hac” (Oral, 2011, s.31) yapabilmeyi Allah'tan (c) dilemesi portresini öne çıkarırken, yolculuğun sonunda ise, bugün dahi muhtaç olunan birçok değerın evrensel tanımlamasını barındıracak “Veda Hutbesi” ile tevazuu samimiyetle, söylemi eylemle, İslâmî değerleri insanî değerlerle sunabilen yüce gönüllülüğüyle, intikam ve adaletle değil, merhamet ve toleransla umut aşıl原因 bir kimliği sunmuş olacaktır. Veda Hutbesinde; iktisat ahlakı (Özel, 2021, s.37), insan hakları (Şentürk, 2021, s.43), hukuk (Bardakoğlu, 2021, s.57), kulluk bilinci (Karadaş, 2021, s.73), ahlak ilkeleri (Çağrııcı, 2021, s.365) ve kadın hakları (Görgülü, 2022, s.13) gibi birçok değer yerini bulmuştur.

Hac ve umre yolculuğunda bu güzergâhları hatırlarıyla dinleyip, görüp, yaşayıp hac ve umresini eğitim ve öğretim kampına çevirebilen bir hacı yalnızca ibadetinin sorumluluğunu yerine getirmekle kalmayacak, dönerken “Hz. Ebubekir'in (r) sadakati, Hz. Ömer'in (r) adaleti, Hz. Osman'ın (r) ahlakı, Hz. Ali'nin (r) ilmi, Hz. Hamza'nın (r) cesareti, Hz. Hatice'nin (r) asaleti, Hz. Fatıma'nın (r) iffeti, Hz. Mus'ab'ın (r) olgunluğu” diye uzun uzun hac ve umre sohbetlerinde seminer salonlarında anlatılan değerlerle ve Hz. Muhammed'in (a) hac ibadetinin başından sonuna kadar üzerinde ısrarla durduğu daha yüksek iman ve yüce ahlaki kazanımlarla dönecektir (Şahin, 2006, s.51-62).

Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (a) 632 yılında yaptığı tek haccı "Veda Haccı" olarak bilinmektedir. O'na 631 yılında Mekke'yi fethetmesi, pagan unsurlarından Kâbe'yi temizlemesi ve aslına döndürülmesi emredilmişti. Ancak Hz. Muhammed (a) birçok bölgeden gelen elçilerin yoğun ziyaretleri nedeniyle o yıl hacca gidememiş yerine Hz. Ebubekir'i (r) hac emirliği için göndermiştir.

Bu hacdan önce elçiler ile tüm dünya ile bağı ve mesajını kuvvetlendiren Hz. Muhammed (a), hacdan dönünce de dünyadan soyutlanmamış, bilakis kaldığı yerden daha güçlü bir hal ile dini eğitim, tebliğ gibi sorumluluklarını eksiksiz yürüttüğü gibi, tüm idari, bürokratik ve askeri yönetimlerini de sürdürmüş ve Roma İmparatorluğuna karşı bir ordu sefere göndermiştir. Vizyonu, misyonu ve aksiyonu her zaman hareket halinde olan üretim Peygamberinin hac öncesi ve sonrası duruşları da dikkat çekici olmuştur.

Hz. Muhammed'in (a), Mekke'den Medine'ye hicretinin 10.yılında şubat ayında hac için yola çıkmayı planladığı bilinmektedir. Hacca katılımın çok olmasını arzu ettiği için Medine dışındaki topluluklara da haberciler gönderdi. Binekle veya yaya olarak bu yolculuğa katılabileceğini düşünen binlerce kişi Medine'ye ve Medine şehir dışına gelmeye başladı. Bu sayının Mekke'ye varıldığında Arafat'ta 124.000 kişiyi bulduğu ilk dönem kaynaklarında ifade edilmektedir.

Hz. Muhammed'in (a) hac güzergâhı şöyledir; Melel, Seyyâle tepesi, Irku'z-Zebye, Revhâ, Munsaraf, Esaye, Arc, Lahyâ Cemel, Sukyâ, Ebvâ, Veddan, Cuhfe, Kudeyd, Usfân, Gamîm, Merrüzzahrân, Serif, Zûtuvâ, Mekke şeklindedir (Erul, 2012, DİA, c.42, s.590).

Resim 7: Hz. Muhammed (a) Dönemi Medine Tasviri.

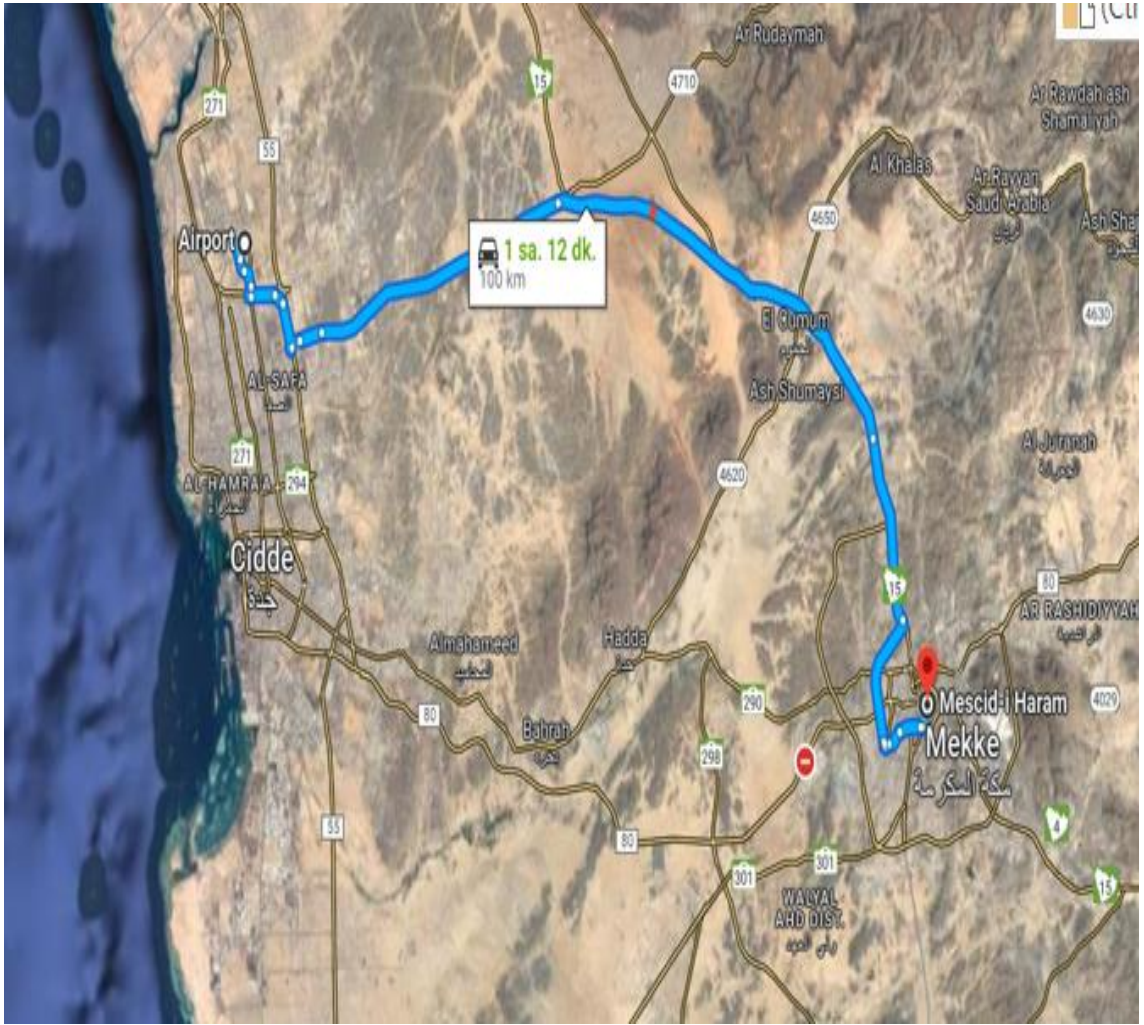
(Kaynak: Medine As-Selam Müzesi)

Medine-i Münevvere'den Mekke-i Mükerrreme'ye ulaşmanın en kolay yolu Harita 2'deki gibi Medine Havalimanı'ndan Cidde Havalimanı'na yaklaşık 55 dakikalık bir uçak yolculuğu yapmak, oradan da harita 3'teki gibi Cidde Havalimanı Mekke arası (90 km) yolu özel araç, otobüs veya tren ile tamamlayıp Mekke'ye varmaktır.

Harita 2: Medine'den Cidde Havalimanı'na Uçuş Rotası.

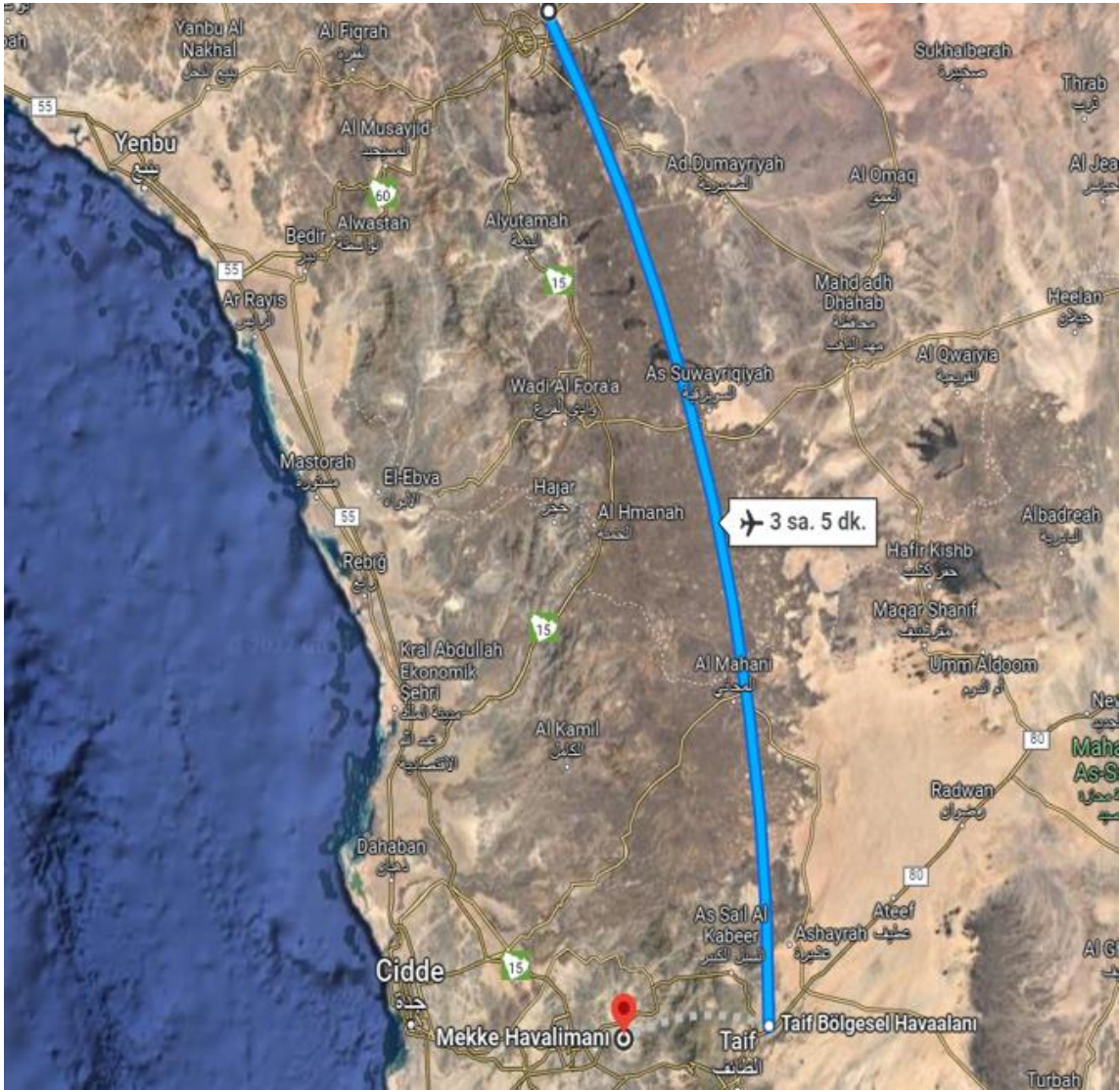
(Kaynak: maps.google.com)

Harita 3: Karayolu ile Cidde Havalimanı'ndan Mekke.

(Kaynak: maps.google.com)

Aslında Mekke'de sadece askeri uçuşlar için kullanılan Mekke Havalimanı bulunmaktadır. Lakin sivil uçuşlara kapalı olduğu için uçuş imkânı bulunmamaktadır.

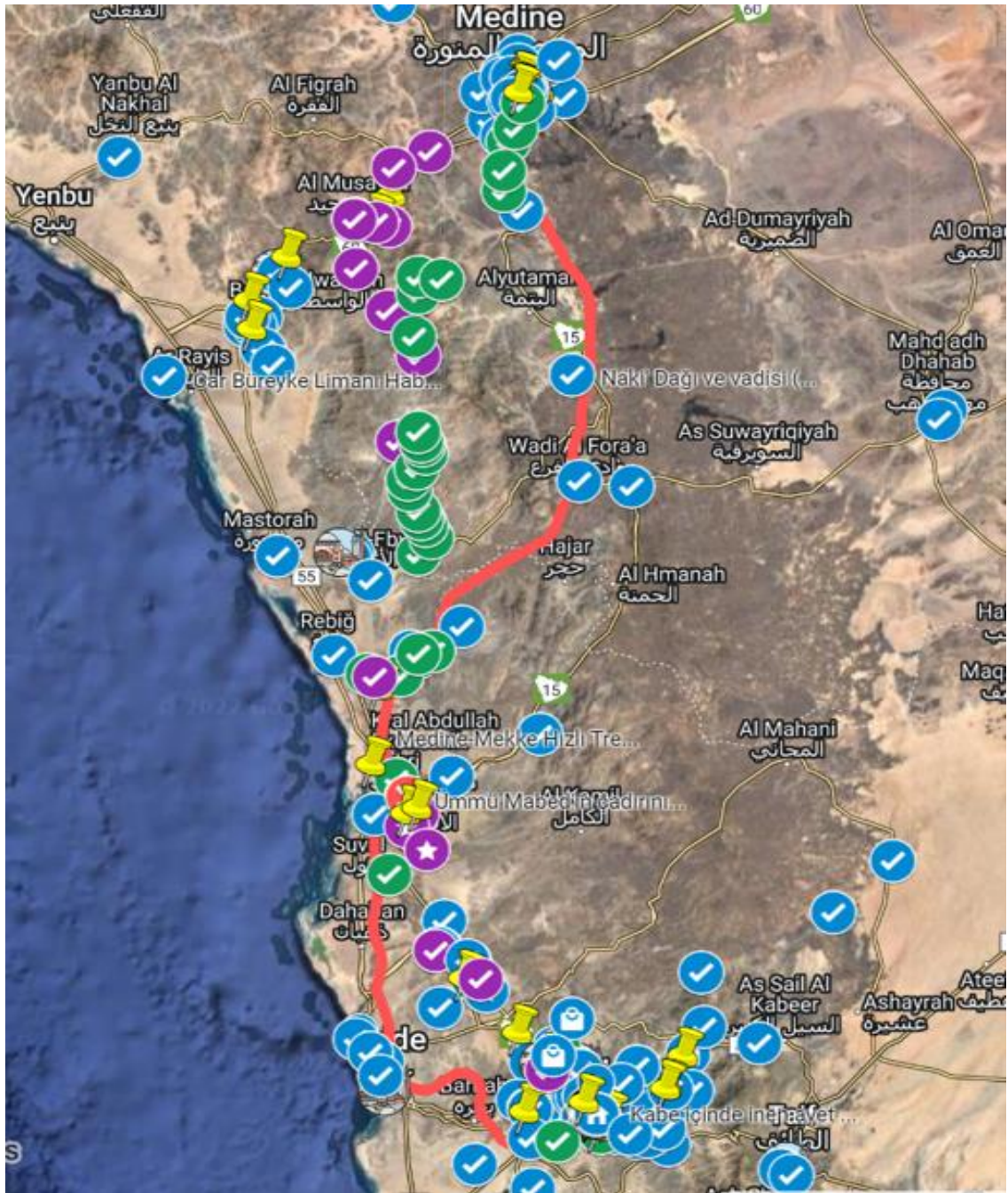
Harita 4: Medine Havalimanı'ndan Taif Havalimanı'na Uçuş Rotası.

(Kaynak: maps.google.com)

İkinci alternatif ise Harita 4'teki gibi Taif Havalimanı'na yapılacak yolculuktur.

Haritalarda izah edildiği gibi uçak seçenekleri yolculuğu kolaylaştırır da yolculukta elde edilebilecek tarihi güzergâhları seyirden mahrum etmektedir.

Bir diğer ulaşım imkânı "Haramain" isimli hızlı tren hizmetidir.

Harita 5: Medine-Mekke Arası Hızlı Tren Rotası.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Medine istasyonu ile Mekke istasyonu arasındaki güzergâh Harita 5'te kırmızı çizgiyle belirtilmiştir. Bordo renkli işaretler Hz. Muhammed'in (a) "Veda Hacci" güzergâhı, yeşil renkli işaretler "Hicret Yolu" güzergâhıdır.

Hızlı trenin güzergâhının da “Veda Hacı” güzergâhından büyük oranda uzak olduğu görülmektedir.

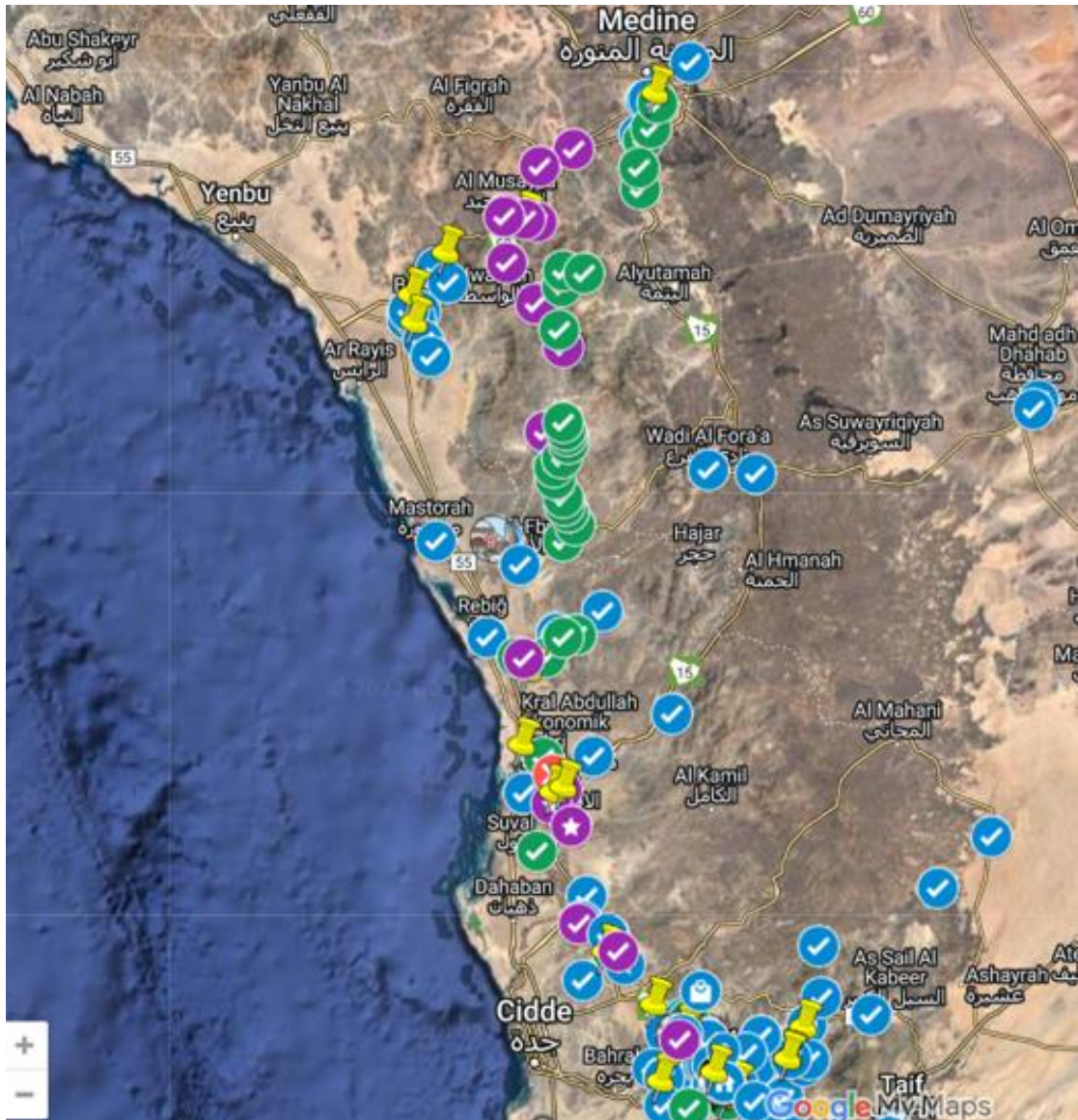
Diğer bir ulaşım yolu ise yaygın olan otoyol ulaşımıdır. Osmanlı döneminde Medine-Mekke arasındaki güzergâh kervanlarla ve sürre alaylarıyla Veda Hacı güzergâhından yolculuk ederlerdi. Suudi Arabistan’ın ilk döneminde de bu böyleydi.

Harita 6: Medine-Mekke Otoyolu.

(Kaynak: maps.google.com)

Harita 6’da Medine-i Münevvere ile Mekke-i Mükerrerme arasında günümüzde kullanılan otoyol görünmektedir.

Harita 7: Hicret ve Veda Haccı Yolları.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 7'de yeşil işaretli noktalarda hicret yolu, bordo renkli işaretlerde ise Veda Haccı yolu gösterilmiştir.

Medine girişinde bulunan Mikat Cami Zülhuleyfe tüm yolculuklarında Hz. Muhammed'in (a) ortak alanı olduğu için başlangıcı oradan haritalandırmak uygun olacaktır.

3.1.1 (1.Gün): Medine'den Zülhuleyfe'ye

Hz. Muhammed (a) hicrî 24 Zilkade 10, milâdî 21 Şubat 632 Cuma⁸ günü Cuma namazındaki hutbesinde hacdan bahsetmiştir (Müslim, “Hac”, 147).

Hutbede haccın farzlarından vaciplerinden sünnetlerinden bilgi vermiştir. Ertesi gün hac yolculuğuna çıkacağını ifade etmiştir.

Hz. Muhammed (a), 25 Zilkade 10, milâdî 22 Şubat 632 Cumartesi ise Medine'de Mescid-i Nebi de öğle namazını kıldırdıktan sonra yerine devlet işlerini yürütmesi için doğuştan görme engelli olan Hz. Abdullah b. Ümmü Mektum'u (r) vekil bırakıp Zülhuleyfe'ye doğru yola koyuldu. Bu güzergâha “Şecere” ismi verilmektedir. Hacda kurban edilmek üzere Medine'den yanında bir kısım kurbanlık hayvanları getirdiği gibi Yemen'den dönen Hz. Ali'nin getirdiği zekât develerinden yüz kadarını da bu kervana dahil etmişti.

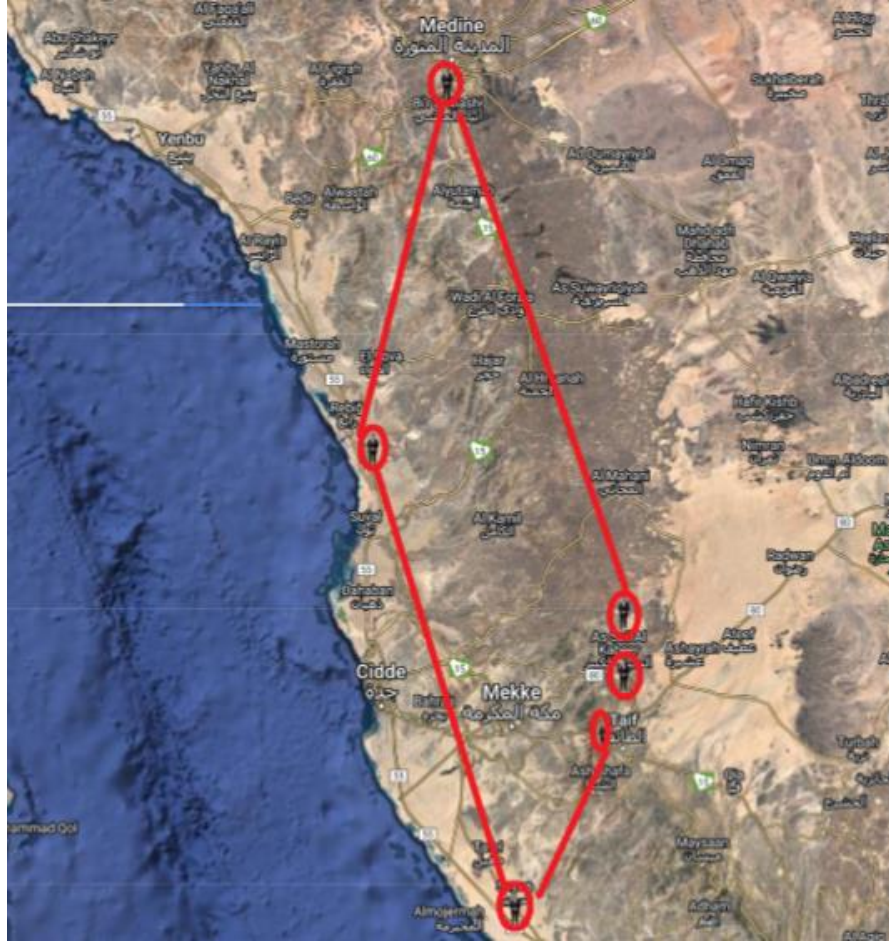

Resim 8: Zülhuleyfe Mikatı.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

⁸ Hicri takvimin miladi takvime dönüşümü Türk Tarih Kurumu resmi web sitesi üzerinden sağlanmıştır (bkz. www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu).

Mikat sınırları Mekke'ye ve Kâbe'ye yapılacak yolculuklarda ihramsız girilmesi yasak olan kutsal sınırlardır (Karagöz vd., 2009, s.53).

Harita 8: Mikat Sınırları.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 8'de Hz. Muhammed (a) tarafından bizzat tarif edilen mikat sınırları gösterilmiştir. Hz. Muhammed (a) tarafından tarif edilen yerler: Medine tarafından Zülhuleyfe, Yemen tarafından Yalemlem, Irak tarafından Zatu'l-Irk, deniz yolundan Cuhfe, doğudan gelenler için Karnu'l-Menâzil olacak şekildedir (Buhârî, "Hac", 7).

Dr. Nezzar Şeyh ve Dr. Abdulaziz Umri'nin beraber hazırladıkları fotoğraf ve haritalarla hac rehberi çalışmasında Hz. Muhammed'in (a) ifade buyurduğu bu mikat alanlarının izdüşümlerine sonradan yapılmış mikat camileri olduğu da ifade edilmiştir (Şeyh ve Umri , 2021, s.33).

Zülhuleyfe’de hacılar ve umreciler, burada ihrama girmekte ve ibadet niyetlerini burada gerçekleştirmektedirler. Ancak burada Hz. Muhammed’in (a) hac ve umre niyetleri ve uygulamalarıyla ilgili hiçbir tabela, bilgi ekranı ve resmî veya gönüllü tanıtıcılar bulunmamaktadır. Halbuki burada hac ve umre ibadetiyle ilgili temel ibadet bilgilerinin yanı sıra Hz. Muhammed’in (a) hac ve umre başlangıç noktası olması nedeniyle tarihî hadiseler, anlatılar ve bilgilendirmeler de yapılarak daha dolgun ve bilgi yüklü ibadet başlangıçları oluşturulabilir.

Hz. Muhammed (a), gerek Medine şehrinde ve gerekse de şehir dışından kendisine katılacakları beklemek için Zülhuleyfe’de ikindi, akşam, yatsı namazlarını seferî olarak yani yolculuk namazı (DİB, 2017, s.22) olarak dört rekât farzlarını ikişer rekât olarak kıldırıp konaklamıştı.

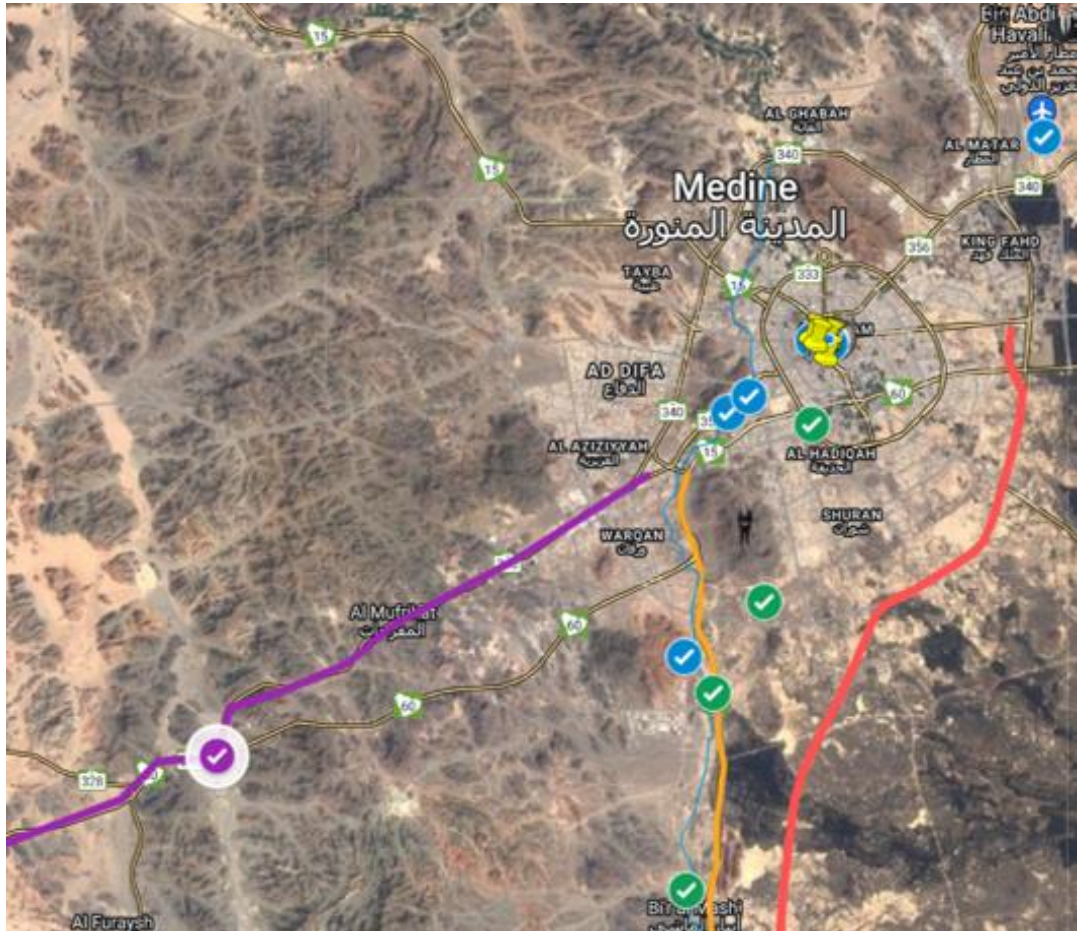
3.1.2 (2.Gün): Zülhuleyfe’den Melel-Seyyale’ye

26 Zilkade 10 / 23 Şubat 632 Pazar günü sabah namazını ve öğle namazını seferî olarak kıldırdıktan sonra kendi eşleri ve kızı dahil, ashabının eşleri ve çocuklarının da katıldığı kabile olarak ihram namazını kıldı ve hacca niyetleri öğretti. Kimisi yalnızca hacca niyet edilen hac usulü İfrad Haccı’nı, kimisi önce umre yapıp umrenin ardından yeniden ihram giyerek yapılan Temettü Haccı’nı seçti (Oral, 2011, s.37).

Hz. Muhammed (a) ise hac ve umrenin tek ihramla yapılacağı Kıran Haccı’nı tercih edip niyetlendi. Mekke’den Medine’ye hicret ederken Hz. Ebubekir’den (r) satın almış olduğu bineği beyaz devesi Kasva’ya bu sefer dört yıl önce Hayber’i, iki yıl önce Mekke’yi fethetmiş bir fatih komutan, bir yıl önce de birçok bölge devlet ve topluluklarından İslâm’a katılma elçisi kabul etmiş bir Peygamber olarak binerken şöyle niyet etmişti: “Allah’ım! Bu haccı bana içinde gösteriş ve şan, şöhretin bulunmadığı makbul ve mebrur bir hac kıl”, (İbn Sa’d, 2014, c., s.264-266).

Böyle ihtişamlı bir yolculukla, böyle büyük bir kabileyle, üzerlerinde kefeni temsil eden ihram ile bu şekilde duayla yola çıkan Peygamberin bu muhteşem tevazu ve ahlaki duruşu anlatıp işlenilmesi gerekir.

Hz. Muhammed (a) bundan sonra “Cebrail (a) bana ve yanımda bulunanlara telbiyede seslerini yükseltmelerini iletmemi istedi“, (Tirmizî, “Hac”, 15) buyurarak, telbiye duasını yüksek sesle söyleye söyleye oradan ayrıldı.

Harita 9: Beyda Yolundan Melel.

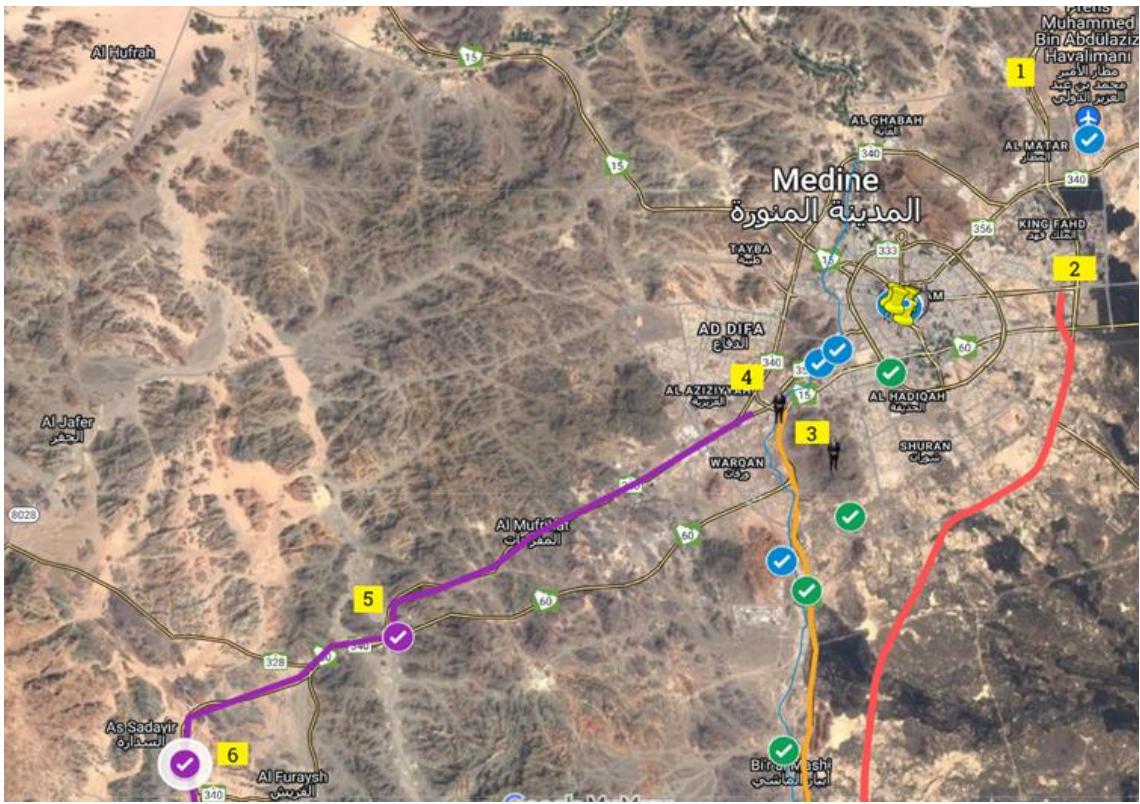
(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 9’deki rota üzerinden Hz. Muhammed (a) kabileleriyle beraber Beyda yolunu takip edilerek Melel’e⁹ vardı. Burada ikinci namazını kıldı. Bu alana bu hatırayı

⁹ Teleffuzu da الملل - Melel ‘dir.

canlandırmak için DİB ve/veya TÜRSAB tarafından bir mescidin yapılması önerilmektedir.

Akşama doğru ise Seyyâle'ye¹⁰ varılmış ve akşam ile yatsı namazı burada kılınarak konaklama gerçekleşmiştir. Bugün burada bir yeni cami bulunmaktadır. Aynı zamanda akşam yemeğini de burada yemişlerdi. Hatıraya binaen buraya DİB ve/veya TÜRSAB tarafından ilaveten bir konaklama tesisi yapılması halinde, hac ve umre yolculuğuna manevi bir kamp etkisi katacaktır.

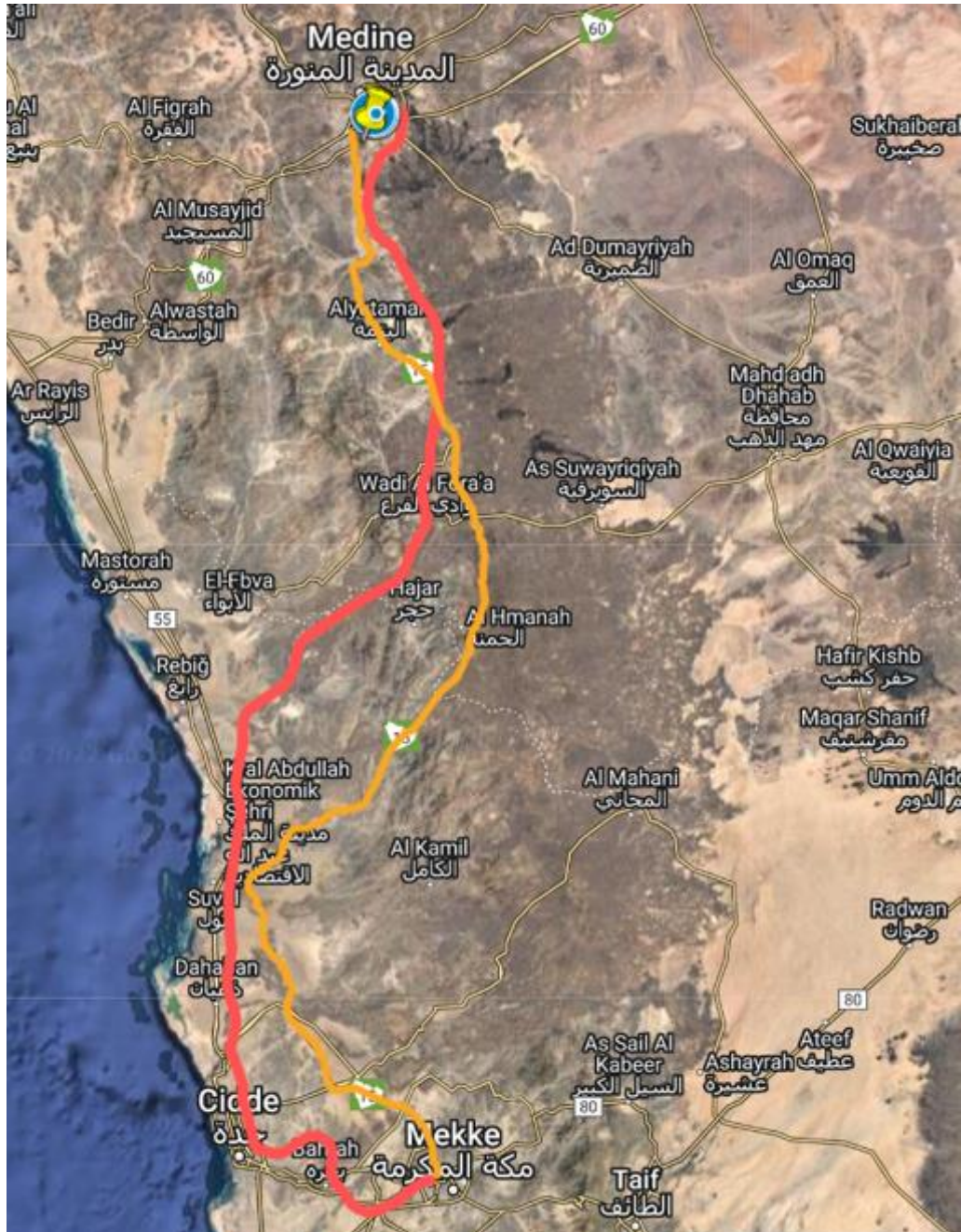
Harita 10: Seyyale ve Çevresi.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 10'da gösterilen bir numara Medine Havalimanı, iki numara Medine Hızlı Tren İstasyonu, üç numara Medine Otoyolu, dört numara Mikat Cami Zülhuleyfe, beş numara Melel, altı numara ise Seyyale'dir.

¹⁰ Bugün burası arapça "s" harfinin farklı telaffuzlarıyla السَّيَّالَة – Seyyâle olarak bilinmektedir.

Hız. Muhammed'in (a) buradan ayrılış güzergâhı bugünkü mevcut Medine-Mekke otoyolu ve hızlı tren güzergâhından uzaktır. Halbuki otoyol veya en azından hızlı trenin Peygamberin güzergâhında olması önemli dini ve turistik alan olarak etken olabilecektir.

Harita 11: Hızlı Tren ve Otoyol.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 11’de gösterilen kırmızı çizgi Medine-Mekke arasındaki “Haramain” isimli hızlı tren, turuncu çizgi ise Medine-Mekke arası mevcut otoyoldur.

Harita 12: Hızlı Tren, Otoyol ve Veda Hacı Yolu.

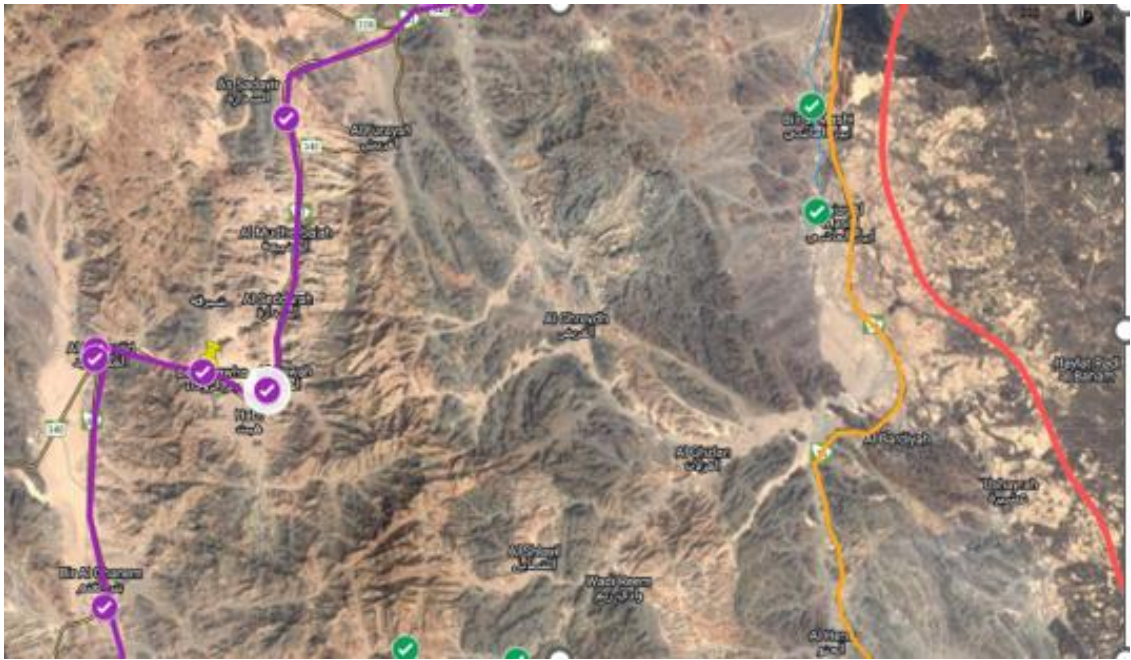
(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 12’de hızlı tren, otoyol ve Veda Haccı güzergâhlarının toplu konumları gösterilmiştir. Haritada işaretlenen kırmızı çizgi Medine-Mekke arası hızlı tren, turuncu çizgi Medine-Mekke arası otoyol, bordo çizgi ise Veda Haccı güzergâhıdır.

Haritalarda görüldüğü gibi günümüzde hacılar ve umreciler tezin konusu olan Hz. Muhammed’in (a) Veda Haccı güzergâhından ve duraklarından uzak kalmaktadırlar. Halbuki yol konaklamalarında dikkat çeken farklı hatıralar bulunmaktadır.

3.1.3 (3.Gün): Seyyale’den Irku’z-Zebye-Ravha-Munsaraf’a

Hz. Muhammed (a), 27 Zilkade 10 / 24 Şubat 632 Pazartesi, sabah namazına doğru Seyyale’den hareket etti. Irku’z-Zebye’de sabah namazını kıldı.

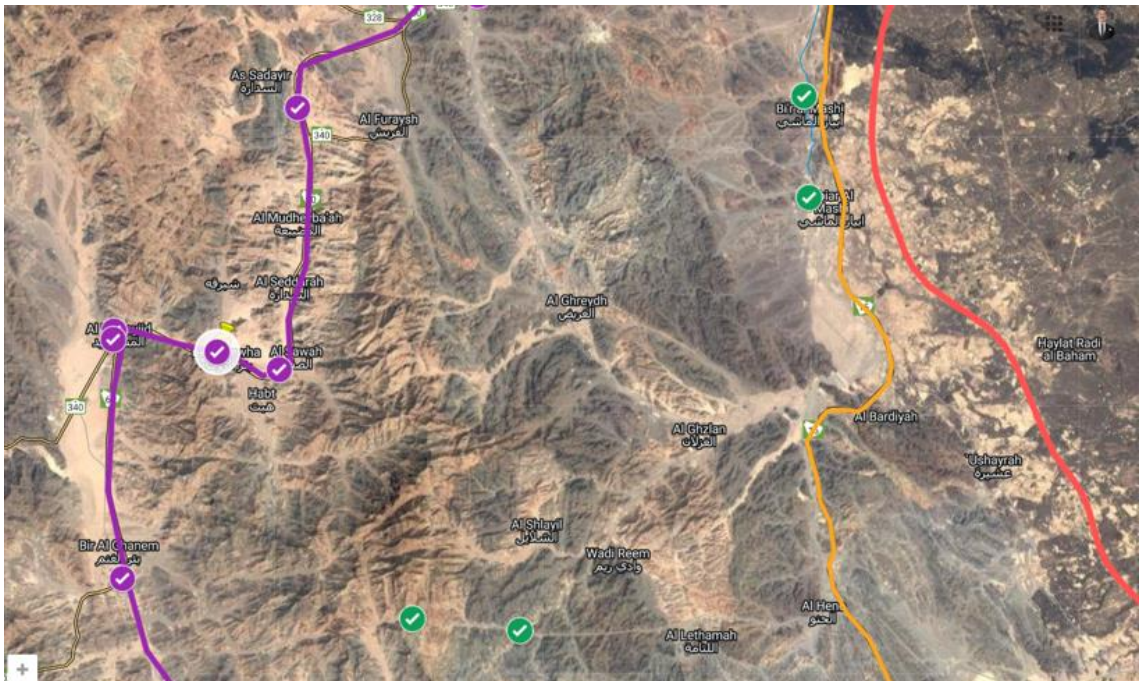

Harita 13: Irku’z-Zebye.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 13’te Irku’z-Zebye’ye gelen yolculuk gösterilmiştir. Seçili alan ise Irku’z-Zebye’dir.

Sabah namazının ardından Ravha'ya (Şeyh ve Umri, 2021, s.175) hareket edip dinlendi. Hz. Muhammed'in (a) burada ifade ettiği aşağıdaki hadisleri bu alanı ayrı bir anlamlı kılmaktadır. Sahîh-i Müslim'in hac kitabında “Nefsim kudret elinde olan Allah'a (c) yemin ederim ki, Meryem oğlu (İsa) hac niyetiyle (İfrad) veya Umre (Temettü) niyetiyle veya hac ve umreyi birleştirerek (Kıran) Ravha'dan telbiye getirecektir” (Müslim, “Hac”, 34) buyurmaktadır. Burada Hz. İsa (a) hakkında misafirlere bilgiler sunulabilir. M. Asım Köksal'ın İslâm Tarihinde buranın Hz. Musa (a) dahil yetmiş Peygamberin uğradığı ve namaz kıldıkları yer olarak belirtmesi de dikkat çekicidir (Köksal, 2016, c.8, s.619).

Harita 14: Ravha.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 14'de kırmızı çizgi ile Medine-Mekke arası “Haramain” isimli hızlı tren yolu, turuncu çizgi ile Medine-Mekke mevcut otoyolu, seçili bordu ikon ise Ravha'yı göstermektedir.

Ravha'da ilk defa Hz. Muhammed (a) ile karşılaşan bir kadın yanındaki küçük çocuğunu gösterip onun hac yapıp yapamayacağını sorduğunda, sorumlu olmasa da hem

çocuğun hem de ebeveyni olarak kendisinin sevap alacağını (Müslim, “Hac”, 409) ifade etmiş olması hac ve umreye çocukların katılımını da teşvik edebilir. Her ne kadar ergenliğe erişemedikleri için dinî bir sorumlulukları olmasa da manevi olarak bu kültürel etkileşimden ailece istifadeleri kamp etkisiyle temin edilebilir.

Yine Ravha’da bir av hayvanına denk gelen bazı sahabeler onu avlamaya teşebbüs ettiğinde Hz. Muhammed (a) tarafından engellenmişlerdir. Bu da üzerlerinde bulunan ihram elbisesinin ve hac ibadetindeki sembolün çok dikkat çeken bir tezahürüdür. İhramın Kâbe’yi tavaf ve say ile tamamlanan üç temel yasağı vardır. Bakara suresi 197.ayette ifade edilen “... Hac’da refes (şehvet), füsuk (büyük ve küçük günah), cidal (dövüşmek, dalaşmak, kavga etme, elle veya dille kalp kırmak, incitmek) yoktur, yasaktır...”. Konuyla ilgili hadis-i şerifinde de Hz. Muhammed’in (a) “...Hacının annesinden ilk doğduğu günkü gibi günahlardan kurtulacağını...” ifade ettiği ana başlık bunlardır (Buhârî, “Hac”, 4).

Harita 15: Munsaraf.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

H. Muhammed (a) öğle namazını Ravha'da kıldırdıktan sonra Harita 15'te gösterilen Munsaraf'a¹¹ geçip ikindi, akşam ve yatsı namazlarını da Munsaraf'ta kıldı. Akşam yemeği ve konaklama Munsaraf'ta yapıldı. Burada yapılacak konaklama veya dinlenmelerde bu örnekler mekânı anlamlı kılacak, hacı ve umreciyi tesiste hem beden hem de ruhen dinlendirecektir.

3.1.4 (4.Gün): Munsaraf'dan Esaye-Arc-Lahy-i Cemel'e

28 Zilkade 10 / 25 Şubat 632 Salı günü sabah namazına doğru Munsaraf'tan Esaye'ye hareket eden kabile, sabah namazını Esaye'de kıldı.

Harita 16: Esaye.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 16'da konumu gösterilen Esaye'de yaşanan hayvan haklarıyla ilgili fiili bir vakıa, buradan geçecek kabilelere her geldiklerinde anlatılabilecek ve canlandırılabilir bir ders ve örnek teşkil edecektir. Şöyle ki: Esaye'ye gelindiğinde bir avcı tarafından yaralanmış bir ceylan görüldü. Başını bacaklarının arasına almış, bir gölgelikte inlemekteydi. H. Muhammed (a) onun tedavisiyle yakından ilgilenip başına

¹¹ Bugün Munsaraf, Müseycid, Gazzale - المنصرف، المسجد، الغزالة isimleriyle anılmaktadır.

bir zarar gelmesin diye nöbetçi tahsis etmişti ve bu nöbetçi ceylanın iyileşip doğal yaşamına bırakılmadan kafilere katılmadığı ifade edilmiştir (Nesâî, “Hac”, 78). Bu konunun oradan geçen kafilere ve gruplara anlatılıp işlenilmesi gereken “Yaratılanı severiz Yaradandan ötürü” düsturunun en güzel inceliklerinden biridir.

Buradan ayrılan Hz. Muhammed (a) ve hac kfilesi Arc’a hareket ederler.

Harita 17: Arc.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 17’de işaretlenen kırmızı çizgi Medine-Mekke “Haramain” hızlı tren yolu, turuncu çizgi Medine-Mekke mevcut aktif otoyolu, yeşil çizgi Hz. Muhammed’in (a) Mekke’den Medine’ye hicret ederken izlediği yol, bordo çizgi Veda Haccı’nda Medine’den Mekke’ye izlediği güzergâh, Seçili bordo ikon ise Arc mevkidir.

Arc'da konakladıklarında Hz. Muhammed'in (a) ve Hz. Ebubekir'in (r) ailesinin erzak yükünü taşıyan Hz. Ebubekir'in (r) görevlisi Ukbe develeri kaybetti. Hz. Ebubekir (r) ise kendisinin ve Hz. Muhammed'in (a) ailelerinin erzaklarıyla ilgili bu sorumluluğu üzerine almış ve görevlisine tevdi etmişti. Peygamberin böyle bir seferde azıksız kalmasına sinirlenerek görevlisi Ukbe ile kavga etmeye başladı. Hz. Muhammed (a) ise tebessümle “şu ihramlının yaptığına bakın” diyerek onu kınadı ve görevliyi rahat bırakmasını istedi “Sakin ol! Bu iş ne sana ne de bize aittir. Görevli develeri kaybetmemeye çok istekli ve gayretliydi” (Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 29) buyurdu. Kafile bunu duyunca hemen Hz. Muhammed (a) ve ailesine ikramlar göndermeye çalışmıştı. Ancak Adıyaman Samsat'ta kabri bulunan ve seferlerde geride unutulmuş malları veya kayıpları bulmakla görevli Hz. Safvan b. Muattal (r) develeri de buldu. Hz. Ukbe ile Hz. Ebubekir de böylece barıştırılmış oldu.

Hz. Muhammed (a) yukarıda üzerine dikkat çekilen ihram yasaklarını hem kendi şahsında hem yanında bulunanlar nezdinde ince ince ilmek ilmek dokuyarak sergiliyordu. Bu tabloların mekânında işlenmesi hiç şüphesiz bir ömür hatırası kalacak değerlerdir. Amir ile memur, işçi ile işveren hakkı, hukuku ve iletişim sorunları gibi kavramlar da bu vesile ile işlenebilir.

Harita 18: Lahy-i Cemel.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Arc'dan ayrılan kabile Harita 18'de gösterilen rota ile Lahy-i Cemel'e vardı. Burada ihramlı olduğu halde Hz. Muhammed'in (a) kadim bir tıbbi tedavi olan, ense, alın ve sırt bölgesinden kan çektirmekle gerçekleşen "Hacamat" yaptırdı (Buhârî, "Sayd", 11). Burada sunulacak "Check up" benzeri klinik hizmeti veya "Hac ve Sağlık" başlığında seminerler gerçekleştirilebilir. Sağlık turizmi konusu işlenebilir. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sağlık konusunda kitaplar dağıtılmaktadır (DİB, 2018, s.117). Kabilelere hizmet için doktor hizmeti de sunulmaktadır. Aynı zamanda Arc ile Lahy-ı Cemel, Hz. Muhammed'in (a) Mekke-i Mükerrer'den Medine-i Münevve're'ye "Hicret" ederken kullandığı özel güzergâhın kesiştiği bir alana denk geldiği için burada "Hicret" referans alınarak Hz. Muhammed'in (a) hicretinin öğrettiği değerler, tedbir alma, planlar oluşturma ve sonra tevekkül etme gibi öğretiler

sunulabileceği gibi, kendilerine rehberlik eden kişinin de Abdullah b. Ureykit isimli Mekkeli bir müşrik olmasını işlenebilir. Çünkü bu rehber müşrik olsa da Hz. Peygamber tarafından işin ehli olarak görülmüştür ve bu rehberlikte bir nevi canı emanet edilmiştir. İşin ehline verilmesiyle (Çetinkaya vd., 2022, s.74) ilgili Hz. Peygamber özelinde tüm genele seminer sunma için fırsat oluşturulabilir.

3.1.5 (5.Gün): Lahy-i Cemel'den Sukya'ya

Harita 19: Sukya (Ummu'l-Berk).

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

29 Zilkade 10 / 26 Şubat 632 Çarşamba günü Harita 19'da işaret edildiği gibi Lahy-i Cemel'den Sukya'ya¹² gelen kabile burada konakladı. O gece ise haccın içinde yapıldığı ay olan Zilhicce hilali görüldü. Burada bir gözlem evi kurularak dillerinde dua ve telbiye, adımlarında tarih ve kutsal yolculuk aşkı, akıllarında bilim ve kültür, hedeflerinde kötülüklerden arınmak ve üzerlerindeki ihram rengindeki gibi tertemiz bembeyaz olarak tövbekâr iyi bir insan ve kul olmak yolunca bakış açıları genişletilerek kabilelere rehberlik edilebilir.

¹² Bugün burası Ummul-Berk - ام البرك olarak anılmaktadır.

3.1.6 (6.Gün): Sukya'dan Ebva'ya

1 Zilhicce 10 / 27 Şubat 632 Perşembe günü Sukya'dan Ebva'ya geçen Hz. Muhammed (a) burada bir ağacın altında konaklamıştır. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah (r) bu ağacı kurumaması için sürekli suladığını ifade edip bu ağaçtan bahsetmiştir (El-Vakıdi, 2014, c.3, s.345). Bu örnek üzerinden Hz. Muhammed'in (a) “Yarın kıyametin kopacağını bilsen, yine de bugün elindeki fidanı dik” (Buhârî, “Edeb”, 16) şeklindeki nice öğüdü referansıyla ekosistem üzerine bilgiler sunulabilir, mekân botanik bir bahçeye dönüştürülebilir, ziyaret eden misafirlerin kendi elleriyle fidan dikmeleri gibi aktiviteler hizmete eklenebilir.

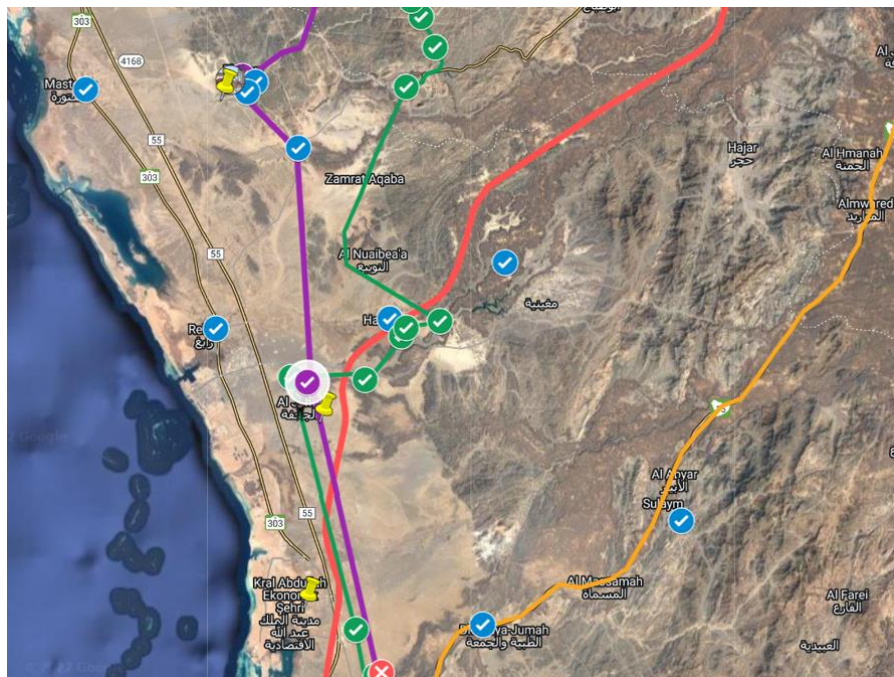
Yine burası Hz. Muhammed'in (a) annesi Âmine'nin (r) kabrinin olduğu yerdir. Daha doğumuna haftalar varken babası Abdullah'ı Şam ticaret kervanı dönüşünde Medine'deki dayıları Neccaroğulları yurdunda kaybeden Hz. Muhammed (a), kendisi altı yaşındayken annesi Amine ve dadısı Ümmü Eymen (r) vasıtasıyla Medine'ye baba kabrini ziyarete götürülmüştür. Bu ziyaret birkaç hafta sürmüştür. Bu ziyaretin dönüşünde Amine yolda hastalanmış ve Ebva'da vefat etmiştir. Yetim Hz. Muhammed (a), baba kabrini ziyaretten dönüşte burada annesizliği yaşamış ve yetim olduğu gibi öksüz de kalmıştır. Uhud savaşı dönüşü Mekkeli müşrikler buradan geçerken annesi Amine'nin (r) kabrinden cesedini çıkarıp şantaj yapmayı Ebu Süfyan'a önerirler. Ancak zaten Uhud'daki şehitlerin kulak, burun, dudak ve bazı uzuvlarını keserek “Müsle” yapan paralı askerlerinin daha da vahşileşmelerinden endişe duyan Ebu Süfyan benzerinin kendilerine Hz. Muhammed'den (a) olmasa da düşman diğer kabilelerden gelmesinden korkarak reddeder (Topaloğlu, 1991, DİA, c.3, s.63).

Hz. Muhammed (a) Veda Haccında annesini burada ziyaret eder ve ağlar. O'nun ağlamasına hüzünlenip ağlamaya başlayan (Müslim, “Cenâiz”, 106) ashabı nedenini sorduklarında “Annesinin kendisi hakkındaki şefkat ve merhametini düşündüğünü, bu şefkatin kendisini kuşattığını ve bu özlemlerle ağladığını” dile getirir. Aslında bu özlem Hudeybiye umresinde ve Mekke'nin fethinde de gerçekleşmişti. Böylece annesinin kabrine yakın yerden geçerken mutlaka uğradığı, çevresini düzelttiği ve özlemlerle çok ağladığı görülmüştür (İbn Sa'd, 2014, c.1, s.238).

Burada da “Anne-baba” sevgisinin ve haklarının işleneceği bir program oluşturulabilir.

3.1.7 (7.Gün): Ebva’dan Cuhfe’ye

Önceki sayfalarda da ifade edildiği gibi Kâbe’ye yapılan yolculukta “Mikat” ismi verilen sınırların ihramsız ve ibadet niyetsiz geçilmesi dinen yasaktır. Bu yasaktan Hanefiler her zaman mesuldür. Şafi mezhebi içinse ibadet maksadıyla değil iş sebebiyle gidenler bu yasaktan muaftır (Karagöz vd., 2009, s.53).

Harita 20: Cuhfe.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Bu miqat sınırlarından batıda olanı ise Harita 20’de işaretlenen “Cuhfe” miqat sınırındır. Medine’den gelenler ihrama Zülhuleyfe’de girerler. Deniz yoluyla gelenler “Cuhfe” miqatını daha çok tercih ederler. 2 Zilhicce 10 / 28 Şubat 632 Cuma günü Hz. Muhammed (a) “Cuhfe” miqatında namazlarını kıldı. Buradaki miqat cami ziyaret mekânı ve uğrak yeri haline çevrilebilir ve miqat ve harem sınırları ve ihram bilgileri seminer olarak takdim edilebilir (Çetiner, 2006, c.2, s.683).

Cuhfe aynı zamanda Mekke'den Medine'ye hicret ederken kesişen ortak alandır. Hz. Muhammed (a) hicret ederken bu mevkiye geldiğinde Mekke'den ayrılmanın hüznü, vatan özlemi ve Kâbe hasreti çekmesi üzerine ve Kasas suresinin 85.ayeti burada iner: “Kur'an'ı sana farz kılan Allah (c), elbette ki seni döndürülecek bir yere (Mekke'ye) döndürecektir. De ki: Rabbim hidayetle geleni ve doğru yoldan sapkınlık içinde olanı daha iyi bilir”, (Çetiner, 2006, c.2, s.683).

Hz. Muhammed'in (a) vatanını terk etmek zorunda kaldığı ve hicret ederken inen ayetin yerinden bir ziyaretgah alanına çevrilebilir. Bu hem Peygamberin hayatını anlatmada bir siyer dersi, hem de umut ve huzur aşıl原因 bir dua etkinliği hem de “vatan sevgisi” ile “memleket kıymeti” öğreten bir eğitim olacaktır.

3.1.8 (8.Gün): Cuhfe'den Kudeyd'e

3 Zilhicce 10 / 01 Mart 632 Cumartesi günü Hz. Muhammed (a) Kudeyd'e vardığında Muşellel isimli mescitte namazlar kıldı. Burası bir ibadet alanına çevrilebilir.

Harita 21: Kudeyd.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 21’de gösterildiği gibi Kudeyd, hızlı tren, otoyol, hicret yolu ve Veda Haccı güzergahlarının kesiştiği nadir yerlerden biridir. Bu kesişme alanı birçok tarihi hatırayı da taşımaktadır.

Hz. Muhammed (a) hacda keseceği kurbanlarını da buradan satın aldı. Mekkelilerin üç büyük putundan “Menat”ın bulunduğu yer de burasıydı (İbn Kelbi, 2017, s.44). Burada putlar ve putların tevhit mabedi Kâbe’ye girişiyle ilgili anlatımlar yapılabilir.

Medineli Ensar’ın İslâm öncesinde Kâbe’deki Safa ve Merve tepelerinde sa’y yapmayıp buradaki Menat putu karşısından sa’y yaptıkları ve kurbanlarını burada kesip tıraş oldukları da kaynaklarda geçmektedir. Bakara suresi 158.ci ayetteki Safa ve Merve tepelerini sa’y edebilme ifadesi de Ensar’ın Menat karşısındaki sa’y ibadetleri endişesiyle sordukları soruya binaen inmişti (Buhârî, “Hac”, 79).

3.1.9 (9.Gün): Kudeyd’den Ezrak-Lift-Usfan-Gamim’e

Hz. Muhammed (a) 4 Zilhicce 10 / 02 Mart 632 Pazar günü Kudeyd’den Usfan’a giderken birkaç Peygamberden haber vermiştir. İlkinde yanındaki ashabına buranın neresi olduğunu sorar. Kendisine “Ezrak deresidir” derler. Hz. Muhammed (a) ise:

“Hz. Musa (a) iki parmağının uçlarını kulaklarına koyup yüksek sesle “telbiye” duasını okuyarak bu dereden (geçmiştir) geçerken ki bu hali gözümün önündedir” buyurur.

Nihayet biraz daha ilerlediklerinde bir dağ geçidine gelinir. Yine burasının neresi olduğunu sorar: Lift geçidi derler. Hz. Muhammed (a) bunun üzerine:

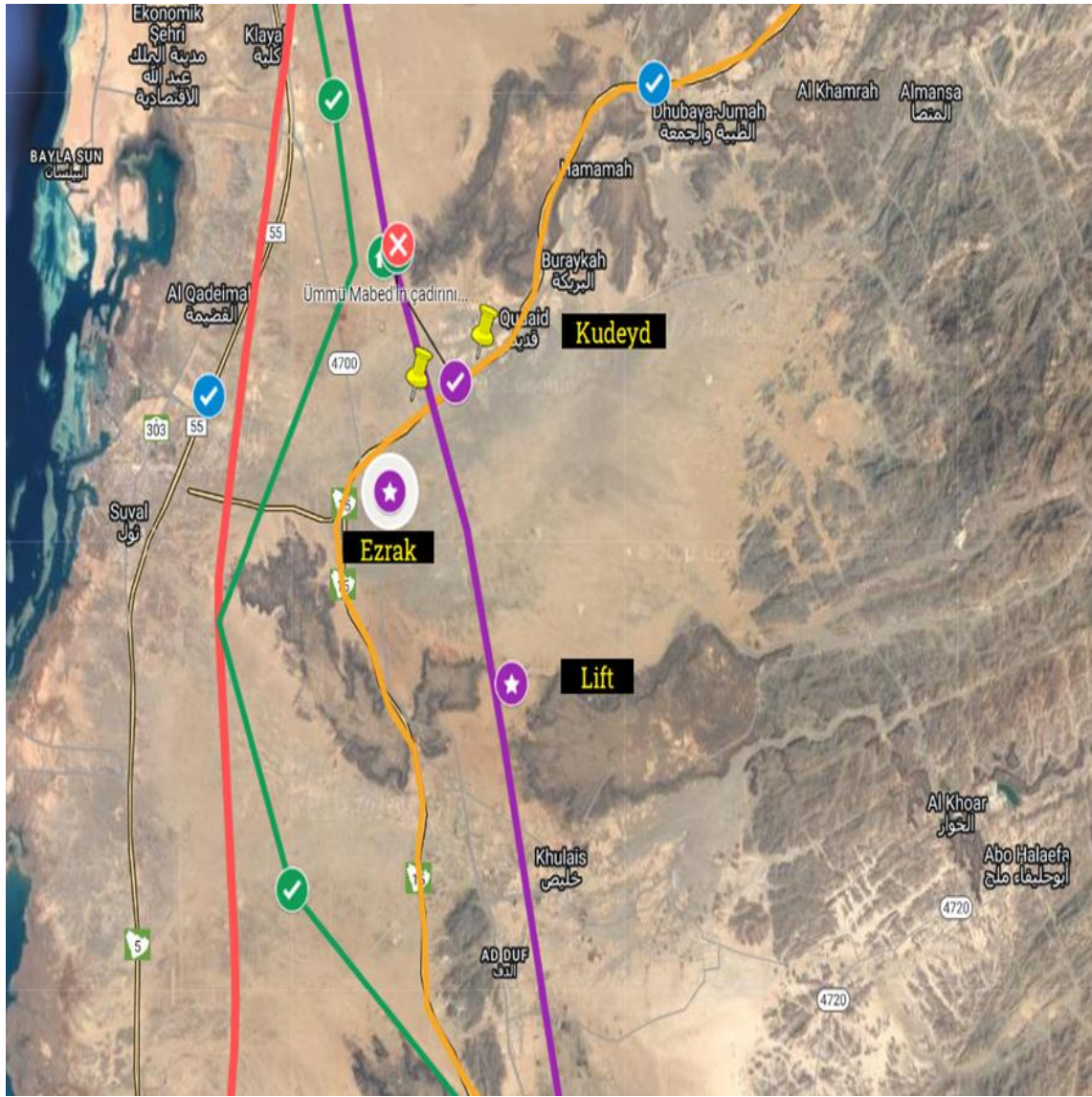
“Yûnus’un (a) hurma lifinden örülü yularlı bir kırmızı deve üstünde, yünden bir rida¹³ giymiş olduğu halde “Telbiye” duasını okuyarak (geçmiştir) geçerken ki bu hali gözümün önündedir” buyurur (İbn Mâce, “Menasik”, 4).

Bir müddet daha ilerledikten sonra arkadaşı Hz. Ebubekir’e (r) hangi vadide olduklarını sorar. O da: Usfan’da olduklarını söyler. Bunun üzerine Hz. Muhammed (a):

---

¹³ Peştamal.

“Hud (a) ve Salih (a) de hac niyetiyle Kâbe’yi hacetmek için “Telbiye” okuyarak buradan geçmişlerdi” buyurur (Oral, 2011, s.58).

Harita 22: Kudeyd, Ezrak ve Lift Geçidi.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 22’de gösterilen bu mahallerde bir dinlenme tesisi ve seminer salonu yapılabilir. Böylece buralar, anılmış olan Peygamberlerin hayatlarının anlatıldığı bilgilendirme ofisine dönüştürülebilir.

Harita 23: Mekke Yakınları.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

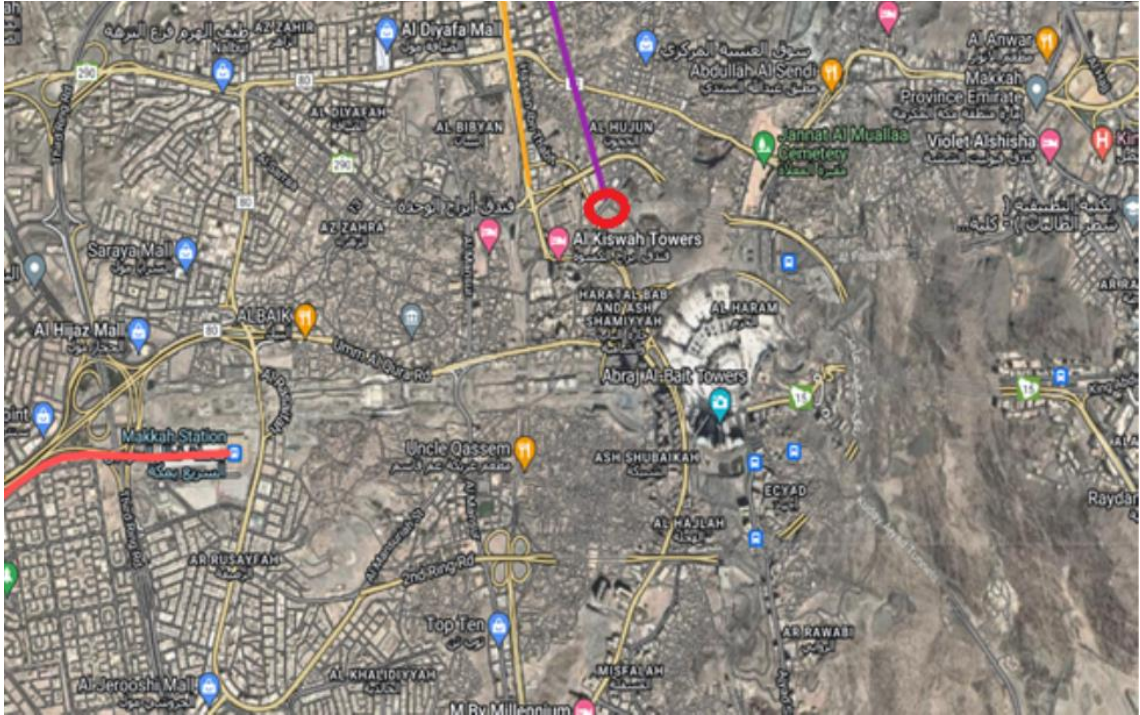
Harita 23'te bir numara ile Usfan, iki numara ile Gamim, üç numara ile Merru'z-Zahran¹⁴ ve Mekke'ye olan yakınlıkları gösterilmiştir.

3.1.10 (10.Gün): Gamim'den Merru'z-Zahran-Serif-Zî Tuva-Mekke'ye

5 Zilhicce 10 / 3 Mart 632 Pazartesi günü Hz. Muhammed (a) ve kabileleri akşama doğru Merru'z-Zahran'a ulaştılar. Akşam namazını ise Mekke'de kıldılar. Geceyi burada geçirdiler.

¹⁴ Bugün Cumum olarak anılmaktadır.

3.1.11 (11.Gün): Mekke

Harita 24: Zî Tuva.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

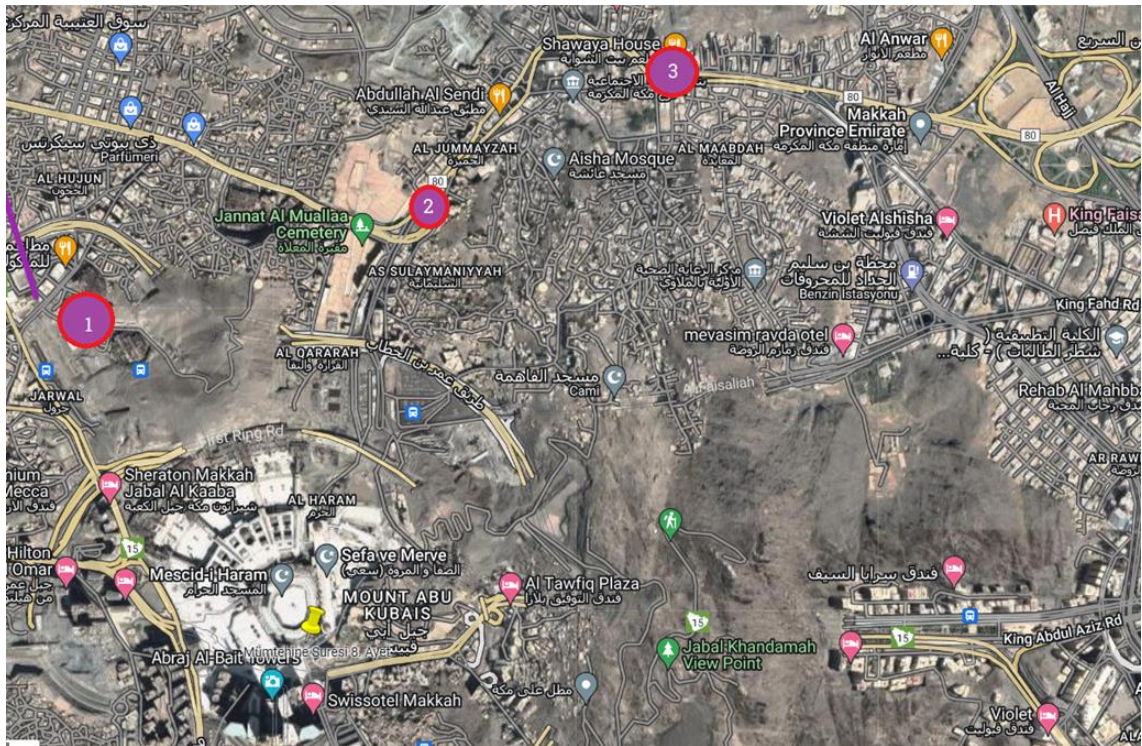
Hz. Muhammed (a), 6 Zilhicce 10 / 04 Mart 632 Salı günü sabah namazını harita 24'te işaretlenen Zî Tuva'da kılıp ibadet öncesi yıkandıktan sonra Mualla yoluna girildi. Mualla meşhur Cennetu'l-Mualla kabristanlığının olduğu yerdir. Hz. Muhammed'in (a) 25 yıl evli kaldığı altı evladının annesi Hz. Hatice (r) başta olmak üzere birçok önemli şahsiyetin kabristanlığıdır. Mekke'nin fethinde olduğu gibi sanki eşinin kabristanlığından geçerek onunla hatıra tazeliyormuş gibi Veda Haccında da göstermiş olduğu güzergâh aile ilişkileri için önemlidir. Dolayısıyla Veda Haccındaki güzergâhlar aile ilişkilerinde oldukça önemli olmuştur.

Burada kurulacak bir aile irşat bürosu Hz. Muhammed (a) ile Hz. Hatice'nin (r) evlilikleri üzerinden aile seminerleri ve danışmanlık hizmeti sunulabilir.

Hac ve umreye birlikte niyet ettiği için (Kıran Haccı) Hz. Muhammed (a) Kâbe'ye gelip yedi şavt ile bir tavafını yaptı, tavaf namazını kıldı, zemzem suyundan içti Safa ve Merve tepelerinde dört gidiş, üç geliş olacak şekilde yedi şavt (tur) ile umresinin sa'y'ini bitirdi. Ancak tek ihramla (niyetle) hac ve umreye niyetlendiği için saçından kesip ihramdan çıkmadı. Bu süreçte yanındaki binlerce Müslümanın görebileceği şekilde ibadetlerini ve dualarını tek tek göstererek rehberlik etti.

Bugün “delil” veya “Mutavvif” olarak adlandırılan hac ve umreye gelenlere rehberlik din görevlileri, bu rehberliği esas alırlar. Toplu yönlendirme, ibadet sıralaması, farz, vacip, sünnet uygulamasını bundan esas alarak gerçekleştirirler.

3.1.12 (12.Gün): Mekke'den Ebtah'a

Harita 25: Ebtah.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 25’te bir numara ile Zî Tuva, iki numara ile Hacun¹⁵, üç numara ile Ebtah bölgesi ve Mescid-i Haram’a olan mesafeleri gösterilmiştir.

Hz. Muhammed (a), 7 Zilhicce 10 / 5 Mart 632 Çarşamba günü Kâbe yakınında konaklayacağı bir evde değil, geniş bir sahaya sahip olan Ebtah bölgesini konaklamak için seçti. Bunun birçok nedeni olabilir. İnsanların kendisini rahat ziyaret edebilmeleri, Hz. Hatice (r) ile ilk vahiy gelmeden önce Nur Dağı Hira Mağarasına gidiş dönüşlerinde buluştukları İcâbe Mescidinin yeri olması, Habeşli köle Hz. Bilal b. Rebah (r) gibi mazlumların işkence gördüğü ve Hz. Yasir (r) ve Hz. Sümeyye’lerin (r) şehit olduğu Meabde’nin yan yana olması gibi birçok sembolik değerli hikmeti düşünmek mümkündür.

Resim 9: Ebtah’taki Mescid-i İcâbe.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

¹⁵ Hacun Cennetü’l-Mualla Kabristanının olduğu bölgenin adıdır.

Çünkü burada Ümeyye b. Halef tarafından işkence görürken zenci Hz. Bilal'in (r) dudaklarından dökülen "Ehadun Ehad" (Allah birdir bir) sözünü Bedir savaşında askerinin parolası olarak kullanarak Hz. Bilal'i (r) ve çilekeş yoldaşlarını onurlandırmıştı.

Kâbe'ye yaklaşmaları yasak olan bu eski kölelerden Hz. Bilal'in (r) Mekke'nin fethinde Kâbe'nin damından ezan okutulması da Hz. Muhammed'in (a) ırk, soy, sop, nesep, aidiyet, sosyal konum üstünlüğünü değil takva (Allah'a (c) karşı sorumluluk bilinci) ile üstünlüğü esas alan uygulamalarındandır. Hiç şüphesiz Veda Haccının can alıcı kısmı olan Veda Hutbesinde üzerine ısrarla durularak dikkat çekilen konu da üstünlüğün takvada olduğu yönde olmuştur.

3.1.13 (13.Gün): Ebtah'tan Mina'ya

Kurban Bayramından bir gün öncesi "Arife" günü olarak adlandırılır. Nedeni hacılar o gün Arafat'ta olurlar. Arifeden bir gün öncesi ise Terviye günüdür. 8 Zilhicce 10 / 6 Mart 632 Perşembe günü yani Terviye günü Hz. Muhammed (a) Mina'ya hareket etti. Öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını oradaki Mescid-i Hayf'ta kıldı.

Harita 26: Mescid-i Hayf.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Harita 26’da bir numara ile Ebtah bölgesi, iki numara ile Mina’daki Mescid-i Hayf işaretlenmiştir.

Resim 10: Panaromik Mina ve Cemerat.

(Kaynak: www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi)

Bugün sadece hac zamanı aktif olan bu cami, umre zamanında kapalı olduğu için yeterli izlenim mümkün olmuyor. Halbuki küçük hac olan umrede de burada namaz ve sohbet programları yapılabilmelidir.

3.1.14 (14.Gün): Mina’dan Nemire- Arafat- Müzdelife’ye

9 Zilhicce 10 / 7 Mart 632 Cuma günü Arife günüydü. Hz. Muhammed (a) Arife günü sabah namazını Mina’da kıldıktan sonra ahabıyla beraber Arafat’ın yanındaki Nemire’ye geçti. Orada öğle ve ikindi namazını hacca mahsus olmak üzere Mescid-i Nemire’de kıldırdı. Ardından halka hitap etti. Bu hitap Arafat’ta ve sonra Mina’da tekrarlanacak olan meşhur Veda Hutbesiydi. Tezin konusu buraya kadar olduğu için bundan sonraki kısımlara değinilmeyecektir.

Bu hutbe içeriğinde özlü mesajlar ve Hz. Muhammed’in (a) vefatından iki ay kadar önceki son genel hitabeti olduğu için vasiyet anlamı da taşıdığı için çok önemlidir. Burada merkezî sistemden vakfe dualarının yapılmasının ardından o an canlandırılmalı ve hac bu mesajlarla bitmelidir.

3.2. Genel Hatlarıyla Veda Hutbesi:

Allah'a (c) hamdolsun. O'na hamd eder, af dileriz ve O'na tövbe ederiz.

Nefislerimizin kötülüğünden ve kötü amellerimizden O'na (Allah'a) sığınırız. Allah'ın (c) doğru yola ilettiğini kimse doğru yoldan saptıramaz, şaşırttığını (iradesiyle batılı seçtiği için batıla düşmesine izin verdiğini de) kimse doğruya iletemez.

Aklımda hiçbir şüphe kalmayacak, kalbimde hiçbir tereddüt bulunmayacak şekilde şahitlik ederim ki Allah'tan (c) başka ilah yoktur. Yine aynı şekilde şahitlik ederim ki Muhammed (a) O'nun kulu ve elçisidir.

Ey Allah'ın (c) kulları!

Size takvayı (Allah'a (c) karşı sorumluluk sahibi olmak ve gereklerini yerine getirmeyi) vasiyet ediyorum.

O'na itaatte bulunmanızı tavsiye ediyorum.

O'ndan hayır ve iyilik kapılarını açmasını diliyorum.

Ey İnsanlar!

Beni dikkatle dinleyiniz! Belki içinde bulunduğumuz seneden sonra sizinle bir daha asla buluşamayacağım. Sözlerimi burada bulunanlar bulunmayanlara iletin. Belki iletilen kişi burada dinleyenden daha anlayış sahibi olabilir.

Ey İnsanlar!

Rabbiniz birdir. Atanız da birdir. Hepiniz Âdem'in (a) soyundansınız. Âdem'e (a) gelince o topraktır (bu nedenle kibir ve gurur yaparak insanları hor hakir görmeyin).

Allah (c) katında en şerefli (soy, ırk ve malca üstün olan değildir) en takva sahibi olanınız (Allah'a (c) karşı gelmekten sakınan, O'na karşı sorumluluk bilinci en sağlam olan, emirlerini yerine getiren, yasaklarından sakınandır.)

Dikkat ediniz!

Arap olanın Arap olmayana, Arap olmayanın (başka milletin ve toplumun) Araba karşı bir üstünlüğü yoktur.

Siyah tenlinin beyaz tenliye, beyaz tenlinin siyah tenliye de takvadan başka bir üstünlüğü yoktur.

Ey İnsanlar!

Hiç kimseye değil yalnızca Rabbinize kulluk ediniz ve beş vakit namazınızı kılınız. Ramazan ayında orucunuzu tutunuz. Kâbe’yi haccediniz. Gönül hoşnutluğunuzla mallarınızın (kazançlarınızın) zekâtını veriniz. (Sizin için görevlendirdiğim) amirlerinize itaat ediniz ki, Rabbinizin cennetine giresiniz.

Ey İnsanlar!

“Bugün hangi gündür” dedi,

- “Kutsal haram gündür” (Arifedir) dediler.

“Bu beldeniz hangi beldedir” dedi.

- “Kutsal haram belde (Kâbe’nin) beldesidir” dediler.

“Bu ayınız hangi aydır” dedi.

- Kutsal Zilhicce ayıdır” dediler.

- Dikkat edin, şerefлерiniz, onurlarınız, ırzlarınız, mallarınız, kanlarınız, canlarınız da böylece kutsaldır (her türlü tecavüzden, saldırıdan, uzaktır, yasaktır).

Ey İnsanlar!

Biliniz ki ben önceden (mahşer günü bulunacak Kevser) havuzunun başında sizi bekleyeceğim. Çok günah işleyip de yüzümü kara çıkarmayın. Benden görüp, işitip öğrendiklerini bana isnat ederek yalan uyduran kimse cehennemdeki yerine hazırlansın. Bazılarına şefaate edeceğim. Ancak bazılarına izin vermeyecekler. “Onlar benim ümmetimdir” diyeceğim. Lakin Allah (c):

“Senden sonra onların neler yaptığını sen bilmiyorsun” buyuracak.

Kimin yanında bir emanet varsa (sözünde dursun, emin olsun, emaneti) sahibine versin.

Allah’a (c) ortak koşmayın.

Allah’ın (c) dokunulmaz kıldığı hiçbir canı öldürmeyin.

Hırsızlık etmeyin.

Zina etmeyin.

Cahiliye dönemine ait her türlü çirkin adet ve uygulama kıyamete kadar ayaklarımın altındadır (kaldırılmıştır)

Bütün kan davaları kaldırılmıştır. İlk kaldırdığım dedem Abdulmuttalib'in torunu Rabia'nın kan davasıdır.

Bütün riba (faiz-tefecilik) kaldırılmıştır. İlk kaldırdığım faiz amcam Abbas'ın faizidir. Ana sermayeniz size aittir.

Dikkat ediniz!

Her suçlu kendi suçundan sorumludur. Suçlunun cezasını evladı çekmez, hiçbir çocuğun cezasını da ebeveyni çekmez, sorumlu tutulamaz.

Dikkat ediniz!

Şeytan ve taraftarları bugün kesin olarak burada kendisine tapılmaktan (şirke döndürebilmekten) ümidini kesmiştir. Fakat siz bu kaldırdığım şeylerle ona uyarsanız bunlar da onu sevindirecektir.

Ey İnsanlar!

Kadınların hakları konusunda Allah'tan (c) korkunuz (O'na karşı gelmekten sakınız). Onları Allah'ın (c) emaneti olan helal edindiniz (evlenip eşiniz yaptınız). Onların sizlerin üzerinde hakları vardır, sizin de onların üzerinde haklarınız var.

Ey İnsanlar!

Hizmetinizde ve emrinizde (geçimleri, yaşam alanları, sosyal durumları sizin idareniz, kontrolüz ve tasarrufunuzda) olanlara iyi davranınız. Onlara yediğinizden yediniz, giydığınızden giydirin (idareci ve sorumluluk sahibi olarak kendinizi onlardan üstün görmeyin. Emanetçi olarak kendiniz gibi görün. İhtiyaçlarınız ne ise onların da odur.)

Size bir haber vereyim mi?

Gerçek mümin (iman eden) insanların canları ve malları konusunda emin oldukları kişidir.

Müslüman, insanların elinden ve dilinden rahatsız olmadıkları kimsedir.

Gerçek mücahit (Allah (c) yolunda savaşan, cihad eden), Allah'a (c) itaatte nefsiyle mücadele edendir.

Gerçek muhacir (hicret eden), hata ve günahlarından kaçandır, terk edendir.

Ey İnsanlar!

İlim kaybolup gitmeden onu alimlerden ve ehil olanlardan alınız (öğreniniz). İlimin kaybolması onu taşıyan alimlerin vefat etmesidir.

Kendinize gelin, aklınızı başınıza alın ve dikkat edin!

Benden sonra (İslâm'ı nefesine göre yanlış yorumlayan) inkarcılar olarak (İslâm'dan) kopup birbirinizin boynunu vurmayın (fitnelere esir olup birbirinizle savaşmayın).

Size iki emanet bırakıyorum.

Onlara sımsıkı sarılırsanız yolunuzdan şaşmazsınız. Bu iki emanet Allah'ın (c) kitabı Kur'an ve Peygamberinin sünneti (uygulamalarıdır).

Ey İnsanlar!

Başınıza burnu ve kulağı kesik Habeşli (Zenci) biri yönetici olarak gelirse (bile), Allah'ın (c) kitabına uyduğu (işinin ehli ve hakkaniyetli olduğu, Peygamberinin uygulamalarınca sevgi ve insaf sahibi olduğu) müddetçe ona itaat ediniz.

Mahşer günü beni sizden soracaklar. Peygamberlik görevimi tebliğ ettim mi, yerine getirdim mi? (Diye sordu). Ashabı:

“Evet tebliğ ettin nasihatte bulundun” dediler. Hz. Muhammed (a) sağ elinin şahadet parmağını önce göğse sonra da hazır olanların üzerine çevirerek üç defa

“Şahit ol Ya Rabbi” dedi, (Buhârî, “Haccet'ül-Vedâ”, s.561).

Hz. Muhammed'in (a) bu son (Erul, 2012, DİA, c.42, s.591) umumi değerler, ilkeler ve erdemler konuşması olan Veda Hutbesinden sonra haccın asıl vazifesi Arafat vakfesi tamamlanmıştır. Bu konuşma hac güzergâhında dikkat çekilmeye çalışan değerlerin amacını hacda ayrıca öne çıkarmak gerektiğini işaret etmektedir.

Hz. Muhammed'in (a) Veda Hutbesi yalnızca Arafat'ta değil hem Arafat'ta hem de Mina'da yaptığı hitapların ortak adıdır. Aynı hutbe ve konuşma ısrarla Hz. Muhammed (a) tarafından iki yerde de tekrarlanmıştır.

Geriye Müzdelife vakfesi, Mina'da cemreyi taşlamak (Özaydın, 1996, DİA, c.14, s.413), haccın ikinci farzı olan farz tavafını yapmak, vacip olan sa'y'ini tamamlamak ve ardından kurban kesilip, saçların tıraş edilerek haccın tamamlanması kalmıştır.

Ancak buradaki önemli bir konuda bu konuşmanın ardından Kur'an-ı Kerim'in 23 yıldır süregelen vahiy suresinin sona erdiğini gösteren Maide suresinin 3.ayetinin gelmiş olmasıdır (İbn Sa'd, 2014, c.2, s.284).

İlgili ayette ; "... Bugün (Hz.Adem ile başlayan) dininizi olgunluğa erdirdim, size olan nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâm'ı seçtim..." dinin tamam olduğu ifade edilmiştir. İslâm için, Hz. Âdem (a) ile başlayan din, Hz. Muhammed (a) ile bu mekânda tamamlanmıştır (Oral, 2015, s.105). Öyleyse umumi dualardan sonra çadırlarına hacılar çekilmeden önce günümüz Diyanet ve acente organizasyonlarında mutlaka o alanda bir Veda Hutbesi canlandırılması kaçınılmaz bir ders olmalıdır.

Tezin amacı İslam'da hac ve Hz. Muhammed'in (a) Veda Haccının tamamı olmayıp, Medine-Mekke arasındaki güzergâh olduğu için haccın geri kalan kısmı işlenmemiştir. Hac ve umre seyahatlerinde dikkat çekilmek istenen saha buraya kadar olan kısım olmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölüm araştırmacının konu ile ilgili değerlendirmelerini içermektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı ve TÜRSAB acente organizasyonlarına hac ve umre seyahatlerinin düzenlemeleri için bir dizi öneri geliştirilmiştir. Tez dinlerde hac veya İslam’da hac ve umre ibadetini değil, hac ve umre ibadeti hakkında bilgiler verdikten sonra ibadetin gerçekleştiği Medine – Mekke yolu üzerindeki Veda Haccı güzergâhı üzerinde durulmuştur.

Seyahat işletmelerine ve turizm sektörüne yönelik öneriler, tez çalışmasında 2002-2023 yılları arasında başta uygulamacı ve gözlemci konumunda sağlanan deneyim ve saha bilgileri ile elde edilen veriler karşılaştırılarak sunulmaktadır.

Sunulan bilgiler konu ile ilgili kamusal nitelikte ve özel kurumlar ile turizm endüstrisi işletmeleri tarafından değerlendirilebilir. Değerlendirmede varılan sonuçlardan en önemlisi ulaşım, altyapı, konaklama, ibadet ve ziyaret sahalarının düzenlenmesinin gerekliliğidir. Dünyanın her yerinden kamu örgütlerinin, sivil turizm kuruluşlarının da katıldığı hac ve umre organizasyonları için tarihi alanlar, terkedilmiş mekânlar restore edilip canlandırılarak yeni güzergâhlar oluşturulabilir. 2002-2023 yılları arasındaki saha çalışmalarında araştırmacının 10.000 kişiye yakın hacı ve umre ziyaretçisi üzerinde etkin izleyici ve katılımcı yaklaşımı ile, Hz. Muhammed’in (a) hac ve umre güzergâhlarını izledikleri seyahatlerinde, katılımcıların duydukları mutluluk, huzur ve heyecanı gözlemlenmektedir. Örneğin, Veda Haccı güzergâhındaki Usfan bölgesinden geçişte, anılan sahanın Veda Haccı güzergâhı olduğu ve hatıraları dile getirildiğinde katılımcılar o manevi duygu ve hazzı yaşamak için, araçların inmek ve orada vakit geçirmeyi Hz. Muhammed’in (a) izinde birkaç saat geçirebilmenin manevi hazzını yaşamayı istemektedirler. Mekândaki tarihî netliğin güzergahta yaşanmanın katılımcı için çok önemli bir gereklilik olduğu gözlenmektedir.

Tez içindeki haritalarda gösterilen ulaşım güzergâhı ve güzergâhlardaki mekânlarda gerekli olan üstyapının, yer hizmetlerinin, fiziki olanakların, ulaşımın sağlanması Veda Haccı güzergâhının kullanım verimliliği açısından gereklidir. Dinî vecibelerin tarihî alanlarla kurulacak olan bağının sağladığı ruhsal fayda ve etkisi, hac

ve umre ibadetinin oluşturduğu manevi birliktelik için önemlidir. Bu çerçevede dinî mekânların yetkin bir şekilde canlı müzelere dönüştürülmeleri önerilebilir.

Akademik çalışmalar ile, hac ve umre ziyaretçileri için başlıca el kitapları ve rehber kitaplar hazırlanabilir. Bu kitaplarda görseller, haritalar ve kartografik bilgiler ile mekân ve yön bilgileri, tarihî mekânların eski ve yeni fotoğrafları, tahmini çizimleri yer alabilir. Kitaba hac ve umre ile ilgili bilgiler, güzergâh hakkında ayrıntılı açıklamalar eklenebilir. Araştırmacının tez çalışmasına dahil ettiğine benzer haritalar konu ile ilgilenebilecek kamu kurumları ve özel kuruluşlar tarafından daha yetkin hazırlanabilir. Yukarıda anılan türdeki kitaplar, haritalar, rehberler, el kitapları çeşitli elektronik ortamlar vasıtalarıyla iletilebilir ve kullanıma sunulabilir. Özellikle hac dönemi için hazırlanacak kısa filimler tanıtım için değerlendirilebilir.

Hac ve umre ziyaretlerinde profesyonel turist rehberlerinin görev alması özendirilebilir. Mihmandar din görevlilerine seminerler verilebilir. Hacılara ve umrecilere daha bilimsel, dinin özüne uygun ve modern rehberlik niteliğinde yardımcı olunabilir, yol gösterilebilir. İbadet yolculuğu niteliğindeki hac ve umre ziyaretlerinde hassasiyetin korunması gerekir. Hac ve umre düzenlemelerinde profesyonel rehberin görev alması özendirilebilir.

İnanç seyahatleri kapsamında Hz. Muhammed'in (a) Veda Haccı çalışmasında Medine – Mekke arasındaki güzergâhların Diyanet İşleri Başkanlığı hac ve umre dairesi ile TURSAB acenteleri özelinde gündeme alınıp iyileştirilmiş bir canlı lokasyona dönüştürülmesi önerileri inanç turizminin hac ve umre bloğu açısından önemli bir alan oluşturabilecektir. Seyahat düzeninin aksaksız uygulanması ve katılımcılara kuramsal bilgi verilmesi, kültürlerine katkıda bulunulması bakımlarından önem taşır. Katılımcılar sadece ibadet etmemekte, aynı zamanda İslam tarihi ile ilgili mekânları örgütlü seyahatlerde programlanmış bir güzergâh çerçevesinde ziyaret etmektedirler. Bu da inanç turizminin önemli farklarından biridir.

HZ.MUHAMMED'İN (a) VEDA HACCI GÜNLÜĞÜ ÖNERİ ÖZETİ

Hiz. Muhammed'in (a) hac güzergâhı şöyledir; Melel, Seyyâle tepesi, Irku'z-Zebye, Revhâ, Munsaraf, Esaye, Arc, Lahyâ Cemel, Sukyâ, Ebvâ, Veddan, Cuhfe, Kudeyd, Usfân, Gamîm, Merrüzzahrân, Serif, Zûtuvâ, Mekke şeklindedir (Erul, 2012, DİA, c.42, s.590).

Medine'den Zülhuleyfe'ye	(1.Gün): Hicri	25 Zilkade 10
Google ondalık koordinat: ¹⁶	Miladi	22 Şubat 632 Cumartesi
Medine: 24.4675, 39.61129		
Zülhuleyfe: 24.41316, 39.54529		

Mekândaki öneri: Zülhuleyfe'de hacılar ve umreciler, burada ihrama girmekte ve ibadet niyetlerini burada gerçekleştirmektedirler. Ancak burada Hiz. Muhammed'in (a) hac ve umre niyetleri ve uygulamalarıyla ilgili hiçbir tabela, bilgi ekranı ve resmî veya gönüllü tanıtıcılar bulunmamaktadır. Halbuki burada hac ve umre ibadetiyle ilgili temel ibadet bilgilerinin yanı sıra Hiz. Muhammed'in (a) hac ve umre başlangıç noktası olması nedeniyle tarihî hadiseler, anlatılar ve bilgilendirmeler de yapılarak daha dolgun ve bilgi yüklü ibadet başlangıçları oluşturulabilir.

Zülhuleyfe'den Melel-Seyyale'ye	(2.Gün): Hicri	26 Zilkade 10
Google ondalık koordinat:	Miladi	23 Şubat 632 Pazar
Melel: 24.29117, 39.33268		
Seyyale: 24.22262, 39.21509		

Mekândaki öneri: Hiz. Muhammed (a) Veda Haccındaki binlerce kişilik ihtişamlı bir yolculukla, böyle büyük bir kabileyle, üzerlerinde kefeni temsil eden ihram ile kendisine "gösteriş ve riyanın olmadığı bir hac nasip etmesini" dilemesi duasıyla yola çıkan Peygamberin bu tevazu ve ahlaki duruşu anlatıp işlenilmesi gerekir.

Melel'de ikinci namazını kılındı. Bu alana bu hatırayı canlandırmak için DİB ve/veya TÜRSAB tarafından bir mescidin yapılması önerilmektedir.

¹⁶ İlgili ondalık koordinat Google arama motoruna veya Google maps uygulamasına girildiği takdirde anılan alanı göstermektedir.

<p>Seyyâle'de akşam ile yatsı namazı burada kılınarak konaklama gerçekleşmiştir. Bugün burada bir yeni cami bulunmaktadır. Aynı zamanda akşam yemeğini de burada yemişlerdi. Hatıraya binaen buraya DİB ve/veya TÜRSAB tarafından ilaveten bir konaklama tesisi yapılması halinde, hac ve umre yolculuğuna manevi bir kamp etkisi katacaktır.</p>		
<p>Seyyale'den Munsaraf'a</p> <p>Google ondalık koordinat:</p> <p>Irku'z-Zebye: 24.06782, 39.202</p> <p>Ravha: 24.07827, 39.16148</p> <p>Munsaraf: 24.09078, 39.09422</p>	<p>Irku'z-Zebye- Ravha-</p>	<p>(3.Gün): Hicri Miladi</p> <p>27 Zilkade 10 24 Şubat 632 Pazartesi</p>
<p>Mekândaki öneri: Hz. Muhammed (a) burada Hz. Musa'nın (a) ve Hz. İsa'nın (a) hac yaptıklarıyla ilgili hadislerinde bilgiler vermiştir. Burada anılan Peygamberler ve mesajları hakkında seminerler düzenlenebilir. Yine burada küçük çocuğuyla yapacağı haccın durumunu sorup Hz. Peygamber'den (a) teşvik edici sözler alınması, ailece bu yolculuğa katılımı teşvik edici broşür ve tanıtım kiosklarının sunumunun önemli bir alanı olarak bulunabilir. Böylece DİB ve TÜRSAB seyahatlerinde ilgili alanda aile içi etkinlik tadında bir kamp turizm havası da katılabilmesi önerilebilir. Yine Peygamberin Ravha'da bir av hayvanının avlanması teşebbüsüne engel olması üzerinden ihram elbisesinin sembolik değerleri üzerinden broşürler burada dağıtılabilir. Profesyonel rehberlik destekli anlatımlarla, "ihramı anlamak" isimli bir kitap çalışması katılımcılara burada verilebilir.</p> <p>Munsaraf'ta yapılacak bir konaklama tesisinde de etkinlikler düzenlenebilir.</p>		
<p>Munsaraf'dan Esaye-Arc-Lahy-i Cemel'e</p> <p>Google ondalık koordinat:</p> <p>Esaye: 23.94265, 39.0993</p> <p>Arc: 23.81833, 39.19709</p> <p>Lahy-i Cemel: 23.6865, 39.29028</p>	<p>Esaye-Arc-Lahy-i Cemel'e</p>	<p>(4.Gün): Hicri Miladi</p> <p>28 Zilkade 10 25 Şubat 632 Salı</p>

Mekândaki öneri: Esaye’de karşılaşılan yaralı bir ceylanın Hz. Peygamber (a) tarafından tedavi edilip, kabile yanından uzaklaşınca kadar nöbetçi görevlendirilmesi hatırası burada “hayvan hakları- yaratılanı severiz Yaradan’dan ötürü” temasıyla katılımcıların gündemine taşınabilmelidir. DİB ve TÜRSAB tarafından İslam’da hayvan hakları konulu kitap ve broşürler sunulması önerilebilir.

Arc’da Hz. Ebubekir ve çalışması arasındaki tartışmaya dahil olup sorunu çözen Hz. Peygamber’in uygulaması üzerinden “işçi ve işveren hakları” temalı sunumlar yapıp, broşürler sunulabilir. Amir ile memur, işçi ile işveren hakkı, hukuku ve iletişim sorunları gibi kavramlar da bu vesile ile işlenebilir.

Lahy-i Cemel’de Hz. Muhammed’in (a) hacamat yaptırması referansıya DİB tarafından burada bir klinik oluşturulabilir. DİB tarafından görevli doktorlar tarafından kan bağıışı özendirilebilir, günü birlik konaklama ile check up sunabilir. Buradaki yaşanmış hatıra ile bağ kurularak ülkemizdeki sağlık turizmi konusu işlenebilir. Konuyla ilgili video cd’ler verilebilir. Yine burası Hz. Muhammed’in (a) Mekke’den Medine’ye hicret ederken keşiştiği lokasyonlardan olduğu için hicret konusu da burada işle işlenebilir. Özellikle Arc’da işçi ile işveren konusu işlendiği gibi burada da hicret ederken kendisine gayr-i müslim ancak işinin ehli olan bir rehber tutan Hz. Peygamber’in bu tutumu üzerinden “işin ehline verilmesi ve liyakat” temalı anlatımlar, sunular yapılabilir. Konuyla ilgili ayet, hadis ve hatıraları barındırın kitapçıklar verilebilir.

Lahy-i Cemel’den Sukya’ya	(5.Gün): Hicri	29 Zilkade 10
Google ondalık koordinat:	Miladi	26 Şubat 632 Çarşamba
Sukya: 23.43096, 39.22837		

Mekândaki öneri: Burada konaklama yapıldı. Haccın içinde yapıldığı ay olan Zilhicce hilali görüldü. Burada bir gözlem evi kurularak dillerinde kabilelere rehberlik edilebilir.

Sukya’dan Ebva’ya	(6.Gün): Hicri	1 Zilhicce 10
Google ondalık koordinat:	Miladi	27 Şubat 632 Perşembe
Ebva: 23.10894, 39.07062		

<p>Mekândaki öneri: Burada Hz. Muhammed'in (a) konakladığı ağacı yeri sahabesi tarafından sonraki yıllarda da bakıma alınarak korunmuştur. Burada Hz. Muhammed'in (a) kıyametin kopacağı bilinse de fidan dikilmesi örnekligi işlenebilir. DİB ve TÜRSAB tarafından fidan dikme etkinliği yapılabilir veya katılımcılar adına memleketlerine yapılacak fidan dikimlerine yönelik hediye sertifika burada takdim edilerek bilinçlendirme etkinliği gerçekleştirilebilir. Bir botanik bahçe yapılabilir ve imkan içinde küresel ısınmaya dikkat çekilebilir. Yine burası Hz. Muhammed'in (a) ziyaret ettiği annesinin kabrinin olduğu yerdir. Burada "anne-baba hakları ve aile olma bilinci" temasıyla sunumlar yapılabilir, broşürler sunulabilir.</p>		
<p>Ebva'dan Cuhfe'ye</p> <p>Google ondalık koordinat:</p> <p>Cuhfe: 22.73322, 39.1568</p>	<p>(7.Gün): Hicri</p> <p>Miladi</p>	<p>2 Zilhicce 10</p> <p>28 Şubat 632 Cuma</p>
<p>Mekândaki öneri: Cuhfe hac ve umre için Mekke'ye ihramsız girişin yasak olduğu mikat sınırlarından olduğu için burada mikat cami ziyaret mekânı ve uğrak yeri haline çevrilebilir ve mikat ve harem sınırları ve ihram bilgileri seminer olarak takdim edilebilir. Yine burası Hz. Muhammed'in (a) Mekke'den Medine'ye hicret güzergahlarından birisi olup vatanına geri dönüş ile ilgili ayetin geldiği yer olduğu için DİB ve/veya TÜRSAB tarafından burada "vatan sevgisi ve vatandaşlık bilinci" temalı sunumlar ve etkinlikler yapılabilir.</p>		
<p>Cuhfe'den Kudeyd'e</p> <p>Google ondalık koordinat:</p> <p>Kudeyd: 22.32633, 39.28582</p>	<p>(8.Gün): Hicri</p> <p>Miladi</p>	<p>3 Zilhicce 10</p> <p>1 Mart 632 Cumartesi</p>
<p>Mekândaki öneri: Buradaki mescitte Hz. Peygamber'in namaz kılması nedeniyle molalar verilebilir. Yine Peygamber cac için kurbanını buradan aldığı için "kurban" ibadetinin teması burada işlenebilir. Menat putunun eski yeri burası olduğu için de Hz. Muhammed'in (a) öncesinde putperestlik hakkında sunumlar yapılabilir.</p>		
<p>Kudeyd'den Ezrak-Lift-Usfan-Gamim'e</p> <p>Google ondalık koordinat:</p>	<p>(9.Gün): Hicri</p> <p>Miladi</p>	<p>4 Zilhicce 10</p> <p>2 Mart 632 Pazar</p>

<p>Ezrak: 22.28671, 39.25118</p> <p>Lift: 22.21723, 39.31539</p> <p>Usfan: 21.91637, 39.33995</p> <p>Gamim: 21.83137, 39.47541</p>		
<p>Mekândaki öneri: Hz. Muhammed'in (a) Ezrak'ta Hz. Musa'nın (a), Lift'te Hz. Yunus'un, Usfan'da Hz. Hud (a) ve Hz. Salih'in (a) telbiye okuduğunu ifade etmesi üzerinden bu alanlarda DİB ve/veya TÜRSAB tarafından dinlenme tesisi ve seminer salonu yapılabilir. Böylece buralar anılan peygamberlerin hayatlarının ve hayatlarındaki derslerin anlatıldığı bir bilgilendirme ofisine dönüştürülebilir.</p>		
<p>Gamim'den Merru'z-Zahran-Serif- Zî Tuva-Mekke'ye</p> <p>Google ondalık koordinat:</p> <p>Merru'z-Zahran: 21.55746, 39.68116</p> <p>Serif: 21.56689, 39.77203</p> <p>Zî Tuva: 21.43204, 39.81662</p> <p>Mekke: 21.42307, 39.82608</p>	<p>(10.Gün): Hicri Miladi</p>	<p>5 Zilhicce 10 3 Mart 632 Pazartesi</p>
<p>Mekândaki öneri: Merru'z-Zahran Hudeybiye anlaşmasından dönerken uğranıldığında Fetih Süresinin geldiği yer olduğu için burada yapılacak sunumlarla Hz. Muhammed'in (a) barış yapmak için gösterdiği çaba üzerinden "İslam ve barış" teması burada işlenebilir. Broşür ve kitaplarla, sunum ve anlatımlarla etkinlik haline dönüştürülebilir. Aynı zamanda kadim Mecenne panayırının alanı olduğu için burada kültürel etkinliklerin tesisi için DİB ve/veya TÜRSAB tarafından fuarlar oluşturulabilir.</p> <p>Serif Hz. Aişe adet dönemini yaşaması üzerine Hz. Peygamber tarafından birtakım öneriler aldığı yer olması nedeniyle "bayanlara özel sağlık ve dini uygulamalar" sunumları verilebilir.</p>		
<p>Mekke</p> <p>Google ondalık koordinat:</p>	<p>(11.Gün): Hicri Miladi</p>	<p>6 Zilhicce 10 4 Mart 632 Salı</p>

Mualla: 21.43669, 39.8283		
Mekândaki öneri: Mekke'ye Malat tarafından girerken Hz. Muhammed'in (a) eşi Hz. Hatice'nin (r) kabrinin de olduğu Mualla kabristanlığını uğrayarak kalması üzerinden burada kurulacak bir aile irşat bürosu "Hz. Muhammed (a) ile Hz. Hatice'nin (r) mutlu evliliği" temalı aile seminerleri ve danışmanlık hizmeti sunulabilir.		
Mekke'den Ebtah'a Google ondalık koordinat: Ebtah: 21.44042, 39.84242	(12.Gün): Hicri Miladi	7 Zilhicce 10 5 Mart 632 Çarşamba
Mekândaki öneri: Mekke döneminde kölelerin işkence gördüğü Ebtah'taki konaklama üzerinden "ırkçılık suçu" işlenebilir. Zenci Hz. Bilal ile beyaz Hz. Ebubekir'in eşitliği üzerinden sunumlar yapılabilir. Kitaplar verilebilir.		
Ebtah'tan Mina'ya Google ondalık koordinat: Mina: 21.41536, 39.87814	(13.Gün): Hicri Miladi	8 Zilhicce 10 6 Mart 632 Perşembe
Mekândaki öneri: Yalnız hac zamanı açık olan Mina sahasında umre döneminde de sunumlar ve hac hazırlıkları tatbik edilebilir.		
Mina'dan Nemire- Arafat- Müzdelife'ye Google ondalık koordinat: Nemire: 21.35269, 39.96617 Arafat: 21.3549, 39.9841 Müzdelife: 21.38601, 39.9123	(14.Gün): Hicri Miladi	9 Zilhicce 10 7 Mart 632 Cuma
Mekândaki öneri: Arafat hac ibadetinin temel uygulamasının gerçekleştiği alan ve vakfe ibadetinin uygulama sahası olduğu için burada haccın en önemli mesajlarının verildiği Veda Hutbesi DİB ve TÜRSAB tarafından rehberlerle okunabilir, katılımcılara kitapçık ve broşürler sunulabilir, Veda Hutbesi sempozyumu için alanlar oluşturulabilir. Hac ibadeti Veda Hutbesiyle burada buluşturulabilir.		

KAYNAKÇA

- Adam, B. (1993). Dinlerde hac ibadeti. *Diyanet Aylık Dergi*. 3(29):12-13, Erişim adresi: <https://dergi.diyamet.gov.tr/indir.php?file=Wk5BWVdTc29SS0t4MGMxUzI4cTJIQ21JanhiTTNmbis2MFZQNzkyclR4cDhySVJPZkV2SHUxcEdWWjkraldYTA==>
Erişim tarihi: 12.12.2022
- Aksoy, M. (1998). *Türkiye’de inanç turizmi ve seyahat acentelerinin inanç turizmine olan ilgilerine yönelik bir uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Turizm, Gazi Üniversitesi, Ankara. Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=9-oCo5V9GXLnsJfWXqqCuQ&no=9-oCo5V9GXLnsJfWXqqCuQ> Erişim tarihi: 26.08.2022
- Altaytaş, M. (2020). Tarihî ve itikâdî zaviyeden günümüzde hac ve umre ile Mekke ve Medine’ye dair Müslüman şuurun bazı meseleleri. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(14):189-214, Doi:10.17050, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kafkasilahiyat/issue/55832/741181> Erişim tarihi: 23.04.2022
- Arslan, H. (2008). *Bütün yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslam*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Aras, M. Ö. (1993). *Cemre*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.7, s.540.
- Ata, M. M. (2013). Zemzem suyu ve özellikleri. *Ekev Akademi Dergisi*. 17(56):375-398. Erişim adresi: http://www.ekevakademi.org/Makaleler/1481562021_21%20Mehmet%20Mahfuz%20ATA.pdf Erişim tarihi: 30.08.2022
- Atar, F. (1989). *Akîka*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.2, s.263.
- Ateş, A. O. (2002). *Kusay b. Kilâb*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.26, s.460.
- Aydın, Ş. vd. (2018). *Sorularla İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Baloğlu, A. B. (2022). *Son hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (2021). *Vedâ Hutbelerinde hukuk*. M. S. Mertoğlu (Yay. haz.) Hz. *Peygamber'in Vedâ Haccı hutbeleri: sempozyum tebliğleri içinde* (s. 57-72) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bayyiğit, M. (1998). *Sosyo-kültürel yönleriyle hac olayı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Belâzürî. (2020), *Ensâbü'l-Eşraf İslâm tarihinde öncü şahsiyetler*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Boynukalın, E. (2002). *Makâsüdü'ş-Şerîa*. TDV İslâm Ansiklopedisi: Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.27, s.423.
- Boks, A. A. (1991). *Arafat*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.3, s.261.
- Bozkurt, N. ve Küçükaşçı, M. S. (2003). *Arafat*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.28, s.555
- Buhârî. (2019). *Sahîh-i Buhari muhtasarı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Cora, İ. (2020). Çağdaş tüketici pazarları açısından Medine pazarının analizi. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1(5):51-62. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atlas/issue/56617/748441> Erişim tarihi: 29.05.2022
- Çağatay, N. (1957). *İslâm'dan önce Arap Tarihi ve cahiliye çağı*. Ankara: Mars Matbaası.
- Süt, A. (2014). İslâm ve turizm ilişkisi. *Journal of Turkish Studies*. 9(11):479-497. Doi:10.7827. Erişim adresi: https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=17992 # Erişim tarihi: 30.08.2022
- Çağrıcı, M. (2021). *Vedâ Hutbelerinde ahlak ilkeleri*. M. S. Mertoğlu (Yay. haz.) Hz. *Peygamber'in Vedâ Haccı hutbeleri: sempozyum tebliğleri içinde* (s.365-376) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Çelikkol, Y. (2003). *İslâm öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Çetiner, B. (2006). *Fatiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nuzûl*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Çetinkaya, A. vd. (2022). *Biz gençlere dair*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Demircan, A. (2021). *İslâm'dan önce Araplarda hac*. M. S. Mertoğlu (Yay. haz.) *Hz. Peygamber'in Vedâ Hacçı hutbeleri: sempozyum tebliğleri içinde* (s. 131-147) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Derveze, İ. (2011). *Kur'an'a göre Hz. Muhammed (a)*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- DİB. (2014). *Hadislerle İslam*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- DİB. (2018). *Hac yolcusu rehberi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- DİB. (2021). *Hayat rehberi Kur'an; konulu tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- DİB. (2022). *Kur'an yolu tefsir ve meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- DİB. (2017). *Seyahatte ibadet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- DİB. (2021). *Uluslararası hac sempozyumu*. Diyanet İşleri Başkanlığı. Erişim adresi: <https://hac.gov.tr/hacsempozyumu> Erişim tarihi: 21.06.2022.
- Dumlu, Ö. ve Savaş, R. (2018). *Kur'an atlası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ebu Dâvûd. (2021). *Sünen-i Ebu Dâvûd*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- El-Beladi, A. (2020). *Siyer coğrafyası*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- El-Ezrâkî. (2017). *Ahbâru'l-Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- El-Faruki, L. ve Faruki, İ. R. (2022). *İslam kültür atlası*. İstanbul: İnkilab Yayınları.
- El-Kadi, A. (2012). Production of the First Comprehensive Digital Map Recording the Spatial Features of Hijrah Route Using GPS and GIS Techniques. *King Saud*

University Journal of Architecture and Planning. 2(24):33-107. Erişim adresi:
https://cap.ksu.edu.sa/ar/JAP_vol24-2 Erişim tarihi: 16.05.2022.

El-Mağlus, S. (2018). *Siyer atlası*. İstanbul: Siyer Yayınları.

El-Vakıdi. (2014). *Meğazi*. İstanbul: İlk Harf Yayınevi.

Erul, B. ve Keleş, E. (2018). *Haccı anlamak*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Erul, B. (2007). *Hac: evrensel buluşma ve kutsala yolculuk*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Erul, B. (2020). *Kudüs ve Aksa*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Erul, B. (2012). *Veda Haccı*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.42, s.590.

Erul, B. (2012). *Veda Hutbesi*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.42, s.591.

Erul, B. ve Keleş, E. (2007). *Kutsal iklimde dua*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Ez-Zühri, İ. (2017). *Meğazi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Güney, N. (2022). *Müslümanın günlük hayatında helaller ve haramlar*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Görgülü, İ. vd. (2022). *İslâm penceresinden kadın*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Gürkan, M. (2012). *Vakfe*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.42, s.463.

Harman, Ö. F. (1995). *Fârân*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.12, s.166.

Harman, Ö. F. (1996). *Hac*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.14, s.382.

Harman, Ö. F. ve Çift, P. (2016). *Kudüs'ün gizemli tarihi*. İstanbul: Destek Yayınları

Harman, Ö. F. (2000). *İbrâhim*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.21, s.266.

Harman, Ö. F. (2007). *Nûh*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.33, s.224.

Vision 2030 (2022). *The Pilgrim Experience Program*. Kingdom of Saudi Arabia official Vision 2030 Realization Programs. Erişim adresi:
<https://www.vision2030.gov.sa/v2030/vrps/pep/> Erişim tarihi: 14.04.2022.

İbn Ebi Şeybe. (2019). *Meğazi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbn Hişam. (2014). *Siret*. İstanbul: Kahraman Yayınları.

İbn İshak. (2012). *Siyer*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.

İbn Kelbi. (2016). *Kitabu'l-Esnam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbn Kesir. (1994). *el-Bidâye ve'n-nihâye büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

İbn Mace. (2018). *Sünen-i ibn Mace tercemesi*. İstanbul: Kahraman Yayınları.

İbn Sa'd. (2014). *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. İstanbul: Siyer Yayınları.

İbn Zebale. (2018). *Ahbâru'l-Medine*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

İbnül-Esir. (2016). *el-Kâmil fi't-târîh*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.

Kalkavan, H. (2018). Medine pazarı perspektifinde Muhtesib ve Agaranomos karşılaştırması. *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*. 1(1):56-63.
Doi:10.38009. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ekimad/issue/40767/498585> Erişim Tarihi:
23.04.2022

- Kansoy, B. (2001). Sosyal ve psikolojik açıdan hac ibadeti. *Diyanet Aylık Dergi*. 11(123):24-25. Erişim adresi:
<https://dergi.diyamet.gov.tr/indir.php?file=a283ZjV4ZWVsSi9pZUIEZ1pCc1NGaXF5VWxwQWZWR3BNVnllSGtjUVRLTE9LVmkrTmtlU3U4S0VHOUxTRTRXOA==>
 Erişim tarihi: 29.05.2022
- Karagöz, İ., Keskin, M., ve Altuntaş, H. (2009). *Hac ilmihali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karadaş, C. (2021). *Vedâ Hutbelerinde kulluk bilinci*. M. S. Mertoğlu (Yay. haz.) *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı hutbeleri: sempozyum tebliğleri içinde* (s. 73-88)
 Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman , F., Karagöz, İ., Paçacı, İ. ve Canbulat, A. (2006). *Dinî kavramlar sözlüğü*.
 Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H., Bardakoğlu, Ali. ve Apaydın, H.Y. (2004). *Diyanet İslam ilmihali*.
 Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Keskin, M. (2019). *Abdülğani en-Nablusi'nin seyahatnamesinde Medine*.
 Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Din, İstanbul Üniversitesi İstanbul. Erişim adresi:
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=FgmkGchPKo23qQqBeqzVZsWwWNF2162xuZA_QWRfcDGuLXQvHX7C0Jf6vm6wFFcA Erişim tarihi:
 01.05.2022
- Koçyiğit, H. (2011). Yeryüzünde seyahat etmenin Kur'anî boyutu. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (35):125-144. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2752/36704> Erişim tarihi:01.06.2022
- Köksal, M. A. (2004). *Peygamberler Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köksal, M. A. (2008). *İslam Tarihi*. İzmir: Işık Yayınları.
- Kurt, İ. ve Tüz, S.A. (2015). *Bütün Yönleriyle Hac*. İstanbul: Ensar Neşriyat

Kurt, F. (2019). *Modern Çağın İnanç Sorunları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Küçük, M. A. (2012). Din-turizm ilişkisi çerçevesinde Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslamiyette hac uygulamasına genel bakış. *Dini Araştırmalar*. 16(42):101-128.

Erişim adresi:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4479/61740> Erişim tarihi: 23.04.2022

Küçükbaşçı, M. A. (2008). *Hac*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.35, s.441.

Mahmoud, H. S. vd. (2020). Zamzam water is pathogen-free, uricosuric, hypolipidemic and exerts tissue-protective effects: relieving BBC concerns. *American journal of blood research*. 10(6):386-296. Erişim adresi:

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7811908> Erişim tarihi:

15.07.2022

Müslim (1977). *Sahîh-i Müslim tercüme ve şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat.

Nesâî (2005). *Sünen-i Nesâî tercümesi*. Konya: Konya Kitapçılık.

Oral, R. (2011). *Peygamberimizle 27 gün (Veda Haccı)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Öğüt, S. (1996). *Hacer'ül-Esved*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.14, s.433.

Öğüt, S. (2011). *Tavaf*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.40, s.178.

Özaydın, A. (1991). *Amr b. Luhay*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.3, s.87.

Özaydın, A. (1996). *Hac*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.14, s.413.

- Özel, M. (2021). *Vedâ Hutbelerinde iktisat*. M. S. Mertoğlu (Yay. haz.) Hz. *Peygamber'in Vedâ Haccı hutbeleri: sempozyum tebliğleri içinde* (s. 37-42) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Öztürk, N. (2007). *Fotoğraflarla kutsal topraklar: hicaz albümü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Özkan, A. N. vd. (2021). *Soru ve cevaplarla niçin ibadet ediyorum*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Özkan, A. N. vd. (2019). *Soru ve cevaplarla niçin inanıyorum*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Sarıcık, M. (2013). Cahiliye dönemi Arap yarımadasında panayırlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(31):109-140. Erişim adresi: www.isamveri.org/pdfdrq/D01535/2013_31/2013_31_SARICIKM.pdf Erişim tarihi: 21.04.2022
- Sezen, Y. (2004). *İslâm'ın sosyolojik yorumu*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Suyuti, C. (2017). *Lubabu'n-nukul fi esbabı'n-nuzul*. İstanbul: Semerkand Yayıncılık.
- Söylemez, İ. vd. (2020). *Siyer dersleri Medine dönemi*. Malatya Belediyesi Yayınları. Erişim adresi: <https://ilahiyat.neu.edu.tr/wp-content/uploads/sites/76/2019/03/27/Siyer-Medine-D%C3%B6nemi.pdf> Erişim tarihi: 21.04.2022.
- Söylemez, M. (2003). İslam öncesi ve İslam'ın ilk döneminde Medine/Yesrib pazarı üzerine. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2(4):157-172. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititilahiyat/issue/7700/100876> Erişim tarihi: 29.05.2022
- Süt, A. (2014). *İslam ve turizm ilişkisi*. Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic, 9(11):479-497. Doi:10.7827. Erişim adresi: https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=17992# Erişim tarihi: 29.05.2022

- Şahin, H. (2006). *Toplumsal ilişkiler açısından hac ibadetinin analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Din, Gazi Üniversitesi, Ankara. Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=GjMkB2VNMVNeJ8L7YPYPbg&no=-2NzFBuIb97_1TktqCxldA Erişim tarihi: 23.04.2022
- Şeker, D. A. (2004). *Mescid-i Nemire*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.29, s.290.
- Şeker, D. A. (2006). *Müzedelife*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.32, s.239
- Şen, N. (2003). *Hac ibadetinin psiko-sosyal yönden değeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Din, Sakarya Üniversitesi, Sakarya. Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=p911s0iMPy2wtZbYYckXOS0hPPXbUjxOpfoS0Qx30ohAgCmznra_d_WIGY46XmBN Erişim tarihi: 01.05.2022
- Şener, M. (2020). *Mina*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.30, s.96
- Şensoy, A. (2011). *Umre rehberi*. İstanbul: Furkan Yayınevi.
- Şensoy, A. (2013). *Kudüs rehberi*. İstanbul: Furkan Yayınevi.
- Şensoy, A. (2019). *Peygamber dönemindeki panayırlar, çarşılar ve pazarlar*. İstanbul: Furkan Yayınevi.
- Şensoy, A. (2022). *Adnan Şensoy haritası*. Tezi hazırlayan tarafından Google Maps yardımıyla hazırlanmıştır. Erişim adresi: <http://www.adnansensoy.com/adnan-sensoy-haritasi> Erişim tarihi: 29.05.2022
- Şentürk, R. (2021). *Vedâ Hutbelerinde insan hakları*. M. S. Mertoğlu (Yay. haz.) Hz. Peygamber'in Vedâ Hacı hutbeleri: sempozyum tebliğleri içinde (s. 43-55) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şeyh, N. M. (2019). *El-Atlasu'l-cuğrâfî el-ilkirûnî lisirâyâ en-Nebi*. Cidde: I Like To Learn.

Şeyh, N. M. ve Umri, A. b. (2021). *Ed-Delîlu es-seyâhî'l-iliktrûnî li-zevâri Beytullah El-Haram*. Cidde: Raeaemamlaka.

Taberî. (2007). *Târîhu 'r-rusûl ve 'l-mülûk*. İstanbul: Sağlam Yayınları.

Tirmîzî. (2007). *Sünen-i Tirmîzî tercemesi*. Konya: Konya Kitapçılık.

Topaloğlu, B. (1991). *Âmine*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.3, s.63.

Topaloğlu, A. (2021). *Ateizm çıkmazı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

ULAKBİM (2022). *Bibliyometrik analiz sıkça sorulan sorular*. Tubitak Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi Cahit Arf Bilgi Merkezi. Erişim adresi: <https://cabim.ulakbim.gov.tr/bibliyometrik-analiz/bibliyometrik-analiz-sikca-sorulan-sorular/> Erişim tarihi: 08.09.2022

Ünal, S. (2001). *Kâbe*. TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. c.24, s.14.

Yeşilyurt, T. (2020). *Çağdaş inanç problemleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Yıldırım, M. E. (2015). *H.z.Peygamber'in (sav) albümü*. İstanbul: Siyer Yayınları.

Yıldırım, M. E. (2014). *Asrı Saadette ticaret ve tüccar Sahabeler*. İstanbul: İgiad Yayınları. Erişim adresi: https://igiad.org.tr/images/asri_saadet/Asri_Saadette_Ticaret_ve_Tuccar_Sahabeler.pdf Erişim tarihi: 19.05.2022